

המאמר עוסק בביזת הרכוש הפלסטיני במהלך מלחמת 1948 משתי זוויות – משפטית והיסטורית. שני ספרים שפורסמו לאחרונה, ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות של אדם רו ולוחמים במשפט – השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות של ענת שטרן, מצביעים על הצורך לחזור לסיפור הביזה של חפצי היומיום, ולבחון את השלכותיו ארוכות הטווח על החברה והמשפט בישראל. המחקר המשפטי עד כה התמקד במקרקעין ובנכסי דלא-ניידי, ותרומתם החשובה של ספרים אלה היא בהשבת הרכוש הנייד למרכז הדין. עם זאת, לטענתנו, הם מספרים לנו היסטוריה "במעמד צד אחד" – לתופעה אשר יש בה שני צדדים – בוזז ונבזז. מסגרת דיון זו אמנם חושפת ומבקרת פרקטיקות שונות של ביזה – אך חסרה כמעט לחלוטין את הקולות והפעולות של הנבזזים הפלסטינים.

סדר היום המחקרי שמאמר זה מתווה מבקש להחזיר את בעלי הרכוש הפלסטינים להיסטוריה של הביזה וליצור היסטוריה משולבת – בה שזורים זה בזה החפצים, הבוזזים והנבזזים; המשפט וההיסטוריה; החוק והפרקטיקה. אנחנו מנתחות מכתבי תלונה של אזרחים פלסטינים השמורים בארכיון משרד המיעוטים כצוהר להבנת תפיסות צדק מנקודת המבט של הצד המובס, ולהחזרת הקולות והאג'נסי ל"נפקדים-הנוכחים" משכבות חברתיות שונות, אשר תלונותיהם לא הגיעו לבתי המשפט בישראל. מכתבים אלה חושפים מציאות קשה ומיאיאשת של אנשים שכל רכושם וכל עולמם נגזל מהם, והם מנסים לפתוח סדק צר בדלתות הבירוקרטיה והמשפט אשר נסגרות בפניהם. העמדת החפצים המטריאליים במרכז הדין ההיסטורי-משפטי מאפשרת לנו לספר את המעבר בין המנדט למדינה דרך החפצים שנתרו במקומם, אדישים לחילופי משטרים ולחילופי הידיים. הניסיון ללכת בעקבות החפצים ולדובב אותם מאפשר לנו לחשוב על תפקיד החפצים עצמם כעדות היסטורית. קריאה זו גם מזמנת פתח לתיקון מאוחר, דרך סיפור ההיסטוריה

* פרופסורית מן המניין, מופקדת הקתדרה לזכויות אדם וחקר השואה ע"ש בנו גיטר וראש מרכז מינרבה לזכויות אדם, אוניברסיטת תל אביב.

** פרופסורית חברה, מופקדת הקתדרה להיסטוריה של רפואה ע"ש הארי פרידנוואלד, האוניברסיטה העברית.

המחברות מבקשות להודות לעוזרות המחקר שסייעו בפרויקט זה, תמר בן עוזר, יארא חיייר, עדן לוי ואלניור קמינר, וכן לאיל בנבנישתי, תאופיק דעארלה, אלאא חאג' יחיא, אביגיל יעקבסון, ניקול כיאט, אחמד מחמוד, בני נוריאלי, יוני פורס, רונית לויין-שנור, מיה שרון, מערכת משפט חברה ותרבות, והסטודנטיות והסטודנטים בקורס תאוריות במשפט על הערות ותובנות שעזרו לנו לחדר ולדייק מאמר זה.

של המלחמה והשלכותיה כהיסטוריה משותפת לפלסטינים וישראלים כאחד. זוהי היסטוריה משפטית ביקורתית אשר מסרבת להשליך את האחריות על הבוזים הפרטיים אלא מנסה להבין את חלקם של החוק ופקידי המשפט בתהליך הנישול, ועל מגמות ארוכות טווח של צמיחת חוסר אמון של אזרחים ערבים ברשויות החוק והמשפט בישראל.

מבוא

מאמר זה מבקש להציע סדר יום מחקרי חדש המבוסס על "המפנה החומרי" ומציג את האפשרויות שהוא פותח. במרכז מאמרנו נמצא סיפורה של הביזה רחבת ההיקף של רכוש פלסטיני במהלך מלחמת 1948. שני ספרים חדשים שפורסמו בשנים האחרונות, ספרו של אדם רוז, **ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות**,¹ וספרה של ענת שטרן, **לוחמים במשפט – השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות**,² מצביעים על הצורך לחזור לסיפור זה, ולבחון את השלכותיו ארוכות הטווח על החברה והמשפט בישראל. אף על פי שהספרים מחזירים אל סדר היום המחקרי תופעה אשר לא זכתה לתשומת לב מספקת, הם מספרים לנו היסטוריה "במעמד צד אחד" – לתופעה אשר יש בה שני צדדים – בוז ונבוז. מסגרת דיון זו – הגם שהיא חושפת, מתעדת וגם מבקרת פרקטיקות שונות של ביזה – נשארת מסגרת דיון פנים-יהודית, כזו שחסרה כמעט לחלוטין את נקודת המבט, הקולות והפעולות של הנבזים הפלסטינים. המאמר שלנו מבקש להתערב בנקודה זו, ולשאול כיצד קורה שהפלסטינים אינם הופכים לחלק אינטגרלי מן ההיסטוריה של ביזת רכושם? כיצד תיראה היסטוריה משולבת של הביזה? מה יהיו מקורותיה? והאם העמדת החפצים המטריאליים במרכז הדיון ההיסטורי-משפטי תוכל לתקן במשהו את המחיקה וההעדר ההיסטורי? הכתיבה על הביזה מצטרפת למגמות בכתיבת ההיסטוריה הישראלית בשני העשורים האחרונים, ובכלל זה ההיסטוריה של המלחמה. בעקבות פתיחת חומרים לעיון בחלון ארבעים שנה מהמלחמה, בשלהי שנות השמונים, "ההיסטוריונים החדשים" ערערו על הנרטיב הישראלי של המלחמה והגירוש. הם כתבו היסטוריה צבאית ופוליטית של המלחמה והקפידו לשאוב את מקורותיהם מהארכיונים הישראליים, כדי לחזק את טענותיהם לאובייקטיביות מחקרית עבור קוראיהם הישראלים. ואולם, בחירה מתודולוגית זו גם תרמה לביסוסה של ההיררכיה בין עדות בכתב ובעל פה ובין מסמך ארכיוני ישראלי לעדות של פלסטינים, אשר בהעדר מדינה משלהם חסרו גם ארכיונים ממלכתיים.³

- 1 אדם רוז **ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות 22 (2020) (להלן: רוז).**
- 2 ענת שטרן **לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות 190 (2021) (להלן: שטרן).**
- 3 ראו לדוגמה בני מוריס **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949-12-15 (1991);** Simha Plapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities* (1987); Ilan Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951* (1992); עופר אדרת "המקום הזה ישקע, והיהודים יישארו מיעוט נרדף. מי שיוכל יברח לאמריקה" **הארץ** (9.1.2019). <https://www.haaretz.co.il/magazine/2019-01-09/ty-article-magazine/premium/0000017f-e91a-df5f-b17f-fbdef6ab0000>. בריאיון אומר בני מוריס: "בפרשת טנטורה, אנשים כאילו זכרו דברים

בשני העשורים האחרונים התרחב המחקר מההיסטוריה הדיפלומטית והצבאית של המלחמה להיסטוריה חברתית ותרבותית. תפנית זו אפשרה גם כניסה של סוציולוגיה ביקורתית, שעסקה בחוויה ובזיכרון ההיסטורי, הן הישראלי והן הפלסטיני. מחקר בינתחומי של המלחמה ותוצאותיה והתרחקות מהנרטיבים הפוליטיים הגדולים מאפשרים שילוב של עדויות בעל פה – הן עכשוויות והן כאלה שנאספו בשבעת העשורים האחרונים. מחקר היסטורי וסוציולוגי עכשווי עוסק גם במיקרו־היסטוריה – שחזורים מקומיים ועשירים בפרטים של לחימה, גירוש, הרס ובנייה מחדש.⁴

הספרים של רו ושרטון מתמקדים בשאלה החומרית ומפנים מבט אל ביזת חפצי היום, על ידי אזרחים פרטיים וחיילים, אולם ההבנה שלהם את מעמד החוק בנוגע לתופעה הפוכה. עבור רו, מאחר שהביזה הפרטית נעשתה שלא בסמכות או ברשות, בניגוד להחרמה והפקעה של רכוש הפליטים והנפקדים על ידי הצבא והמוסדות המוסמכים, הרי שאין צורך או מקום לעסוק במנגנון החוקי המסועף שהתפתח באותן שנים. לעומת זאת שרטון, אשר ספרה עוסק בהתפתחות המשפט הצבאי, רואה בהתמודדות עם הביזה התחלה נשכחת של שלטון החוק בישראל. הניתוח שלה מבקש להפנות זרקור אל ההתמודדות המשפטית עם הביזה עוד בימי הקרבות ולבחון כיצד נוצרים יסודות חזקים של שלטון החוק בישראל. שני הכותבים אינם מציעים ניתוח היסטורי השוואתי של תופעת הביזה והרכוש הנטוש, כפי שקרו במקומות אחרים, אבל נדמה שהם מסכימים שהמקרה הישראלי הוא ייחודי. עבור רו, הוא ייחודי מפני ש"הציבור הבוזו (היהודים) בזו את שכניו התושבים (הערבים). לא היו אלה 'אויבים' ערטילאים מעבר לים, אלא השכנים מאתמול".⁵ עבור שרטון, המקרה הישראלי ייחודי כי בניגוד למדינות אחרות שצמצמו את מערכת השיפוט האזרחית שלהן בעת מלחמה ואף את מערכת השיפוט הצבאית, כאן הגן בג"ץ על זכותו של אזרח להישפט בבתי דין אזרחיים.⁶

אם ספרו של רו חסר ניתוח ביקורתי של תפקידו המכונן של החוק בביזה רחבת ההיקף של הרכוש הערבי, הרי שדיונה של שרטון בביזה לוקה בהתמקדות יתר במשפט ומשתמש בביזה כדי לספר סיפור הירואי של ניצחון שלטון החוק. שני הספרים, אנחנו טוענות, מציעים דיון פנים־יהודי בשאלות אתיות־מוסריות ומשפטיות שמעלה פרשת הביזה ומתעלמים מנקודת המבט הפלסטינית. כתוצאה מכך, ניתן לחגוג את ההתמודדות המשפטית עם הביזה כרגע

שאיננו 40 שנה לפני כן, אבל המסמכים עצמם התעלמו מכך לגמרי. בשורה התחתונה, צריך להיצמד למסמך. כיוון שהביורוקרטיה המודרנית כל כך ענפה ומפיצה כל כך הרבה ניירת, אם תתאמץ מספיק, תמצא. אם היה אש, העשן יופיע גם יופיע. כחקירה פנימית של צה"ל, כרוח של משקיפי או"ם, ברשומה ביומן ישראלי – תמיד, מניסיוני, יצונו בסוף מסמכים".

4 ראו, לדוגמה, Leena Dallasheh, *Surviving the Nakba: On Palestinians' Political Possibilities and Limitations in 1948*, 125 AM. HIST. REV. 564 (2020); Tawfiq Da'adli, *Remains of Ottoman Buildings in the City of al-Ludd*, 96 DER ISLAM 158 (2019); הימת זועבי דינאמיקה של שליטה, פיקוח משמוע – וההתנגדות של היום־יום: חיפה בתקופת הממשל הצבאי (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בן גוריון בנגב (2019).

5 רו, לעיל ה"ש 1, בעמ' 22.

6 שרטון, לעיל ה"ש 2, בעמ' 90.

מכונן של התחלת שלטון החוק הישראלי במקום לפתח ניתוח ביקורתי על הדרך שבה נישולם הקולקטיבי של הפלסטינים "הנפקדים" מרכושם בחסות החוק מטיל צל כבד על שלטון החוק ועל הגנת הקניין הפרטי במדינת ישראל מבראשית, וכיצד הדיון המשפטי שהדיר את הפלסטינים מאפשר לעסוק בשאלות של צדק, מוסר ואתיקה מבלי שאלו שרכושם נגזל יהיו צד לדיון ויוכלו להשמיע את טענתם.

ספרו של רו זכה לביקורת. כך למשל נכתב שהספר מתעלם מהביזיה הגדולה, החוקית, של הפקעת הבתים והקרקות,⁷ וכן על כך שההתמקדות באינדיבידואלים מסירה אחריות מהמנגנון המדינתי.⁸ נקודת המוצא שלנו רחבה יותר. סוגיית הביזיה, אנחנו טוענות, מאפשרת לנו נקודת מבט חדשה על היסטוריה משפטית של ישראל-פלסטין. ראשית, סיפור הביזיה, אנחנו טוענות, משתלב במגמה של כתיבת היסטוריה חברתית של מלחמת 1948. הוא לוקח אותנו מהפוליטיקה הגבוהה אל הגברים והנשים שחוו את המלחמה ואת תוצאותיה המיידיות. הוא מאפשר לשאול שאלות על חיי היום יום, שייכות, זהות ויחסי גומלין לפני, תוך כדי ואחרי המלחמה.⁹ סיפור הביזיה מזמין כתיבת היסטוריה שחוצה את החלוקות הרגילות בין היסטוריה של תקופת המנדט להיסטוריה של מדינת ישראל ובין היסטוריה ישראלית והיסטוריה פלסטינית. היא מאפשרת לספר את המעבר בין המנדט למדינה דרך החפצים שנותרו במקומם, אדישים לחילופי משטרים ולחילופי הידיים. סיפור המשכי כזה מאפשר לבחון כיצד יחסים חברתיים, יחסי כוחות פוליטיים והסדרים חוקיים התארגנו מחדש. שנית, היסטוריה חברתית של הביזיה יכולה להתבסס על מקורות מגוונים. היסטוריה שבעל פה, שזוכה לעדנה בעשורים האחרונים כנקודת מוצא מרכזית להבנת קורותיהן של קבוצות מוחלשות, ארכיון המדינה וארכיון צה"ל, ארכיונים עירוניים, קיבוציים ופרטיים, מקורות ספרותיים ועוד – יש בכוחם לשחזר שכבות מרובות של היסטוריה מלמטה. העדר ארכיונים ממלכתיים פלסטיניים אין משמעו שההיסטוריה יכולה לשקף רק את סיפורם של המנצחים. גם בתוך הארכיונים הישראליים נשמרו עדויות פלסטיניות, לעיתים בתיווך ובתרגום ולפעמים בלעדיו.¹⁰

שלישית, הביזיה מאפשרת לנו גם לספר את המלחמה כתהליך של התהוות ולמפות את האפשרויות שעמדו בפני מי שלא ידעו כיצד הוא יסתיים: מה נתפס, לדוגמה, כהסדר זמני, וכיצד השחקנים ההיסטוריים ביקשו לעצב את אופיו של המשטר העתידי. הבוזז הבודד, מפקדו הישיר, בית המשפט והאפוטרופוס לרכוש נטוש יצרו את הכללים תוך כדי תנועה. הנבזזים הפלסטינים, מצידם, פנו לערכאות ישראליות – בין אם זה הפקיד המקומי ובין אם

7 בני מוריס "1948 הייתה שנת ביזה" הארץ (26.5.2021) <https://www.haaretz.co.il/literature/.study/2021-05-26/ty-article-review/.premium/0000017f-e384-d7b2-a77f-e38775850000>

8 רוני סלע "התעמולה של בן-גוריון נחתה הישר לתוך הספר הזה" אתר העוקץ (12.10.2020) <https://www.haokets.org/2020/10/12>. ראו גם תגובתו של רו לביקורת במאמרו "רחוק מלהיות תועמלן של בן גוריון" אתר העוקץ (9.11.2020) <https://www.haokets.org/2020/11/09>. רו מצביע, בצדק, על כך שסלע החמיצה טיעון מהותי בספרו שדווקא מצביע על אחריותם של גורמים בממסד הישראלי, ובייחוד אחריותו של בן גוריון, לאי מניעת הביזיה ועידודה.

9 ראו למשל (SHAY HAZKANI, DEAR PALESTINE: A SOCIAL HISTORY OF THE 1948 WAR (2021)

10 Areej Sabbagh-Khoury, *Settler Colonialism and the Archives of Apprehension*, 72(1) CURRENT Socio. 25 (2024)

זה שר המיעוטים – מתוך מגוון תפיסות של צדק.¹¹ אגב כך, הם ביקשו לקחת חלק בהגדרת המשפט והצדק של המדינה שהם מצאו את עצמם כאזרחיה. סירובה העקבי של המדינה לקחת ברצינות את תלונותיהם יצר את אחת משכבות חוסר האמון בין המדינה לאזרחיה הערבים.¹² לבסוף, הביזה מאפשרת נקודת פתיחה גם להיסטוריה של כינונו של המשפט הישראלי. החוק הישראלי יצר מערך משפטי שמגדיר באופן רחב מי ייחשב "נפקד" אשר לקיחה של רכושו לא תיחשב לגנבה. לצד זאת, הוקם מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים, אשר אפשר לנתק את הזיקה בין מי שמוגדרים כ"נפקדים" לבין רכושם, תוך יצירת מערך מסועף של הגדרות ומיונים אשר מעבירים את הרכוש הפלסטיני לאפוטרופוס ולנציגיו, ומקנים להם כוחות לנהל את הרכוש. היה זה מערך קנייני שמסייג את זכות הקניין של הפלסטינים – הן בפזורה והן במדינת ישראל.

אנחנו, היסטוריונית ומשפטנית, מאמינות כי המחקר החדש על הביזה יש בכוחו לשפוך אור לא רק על ההיסטוריה של 48, אלא גם על ההיסטוריה של התחלת המשפט הישראלי.¹³ לדעתנו, ההפרדה בין המשפטי להיסטורי יוצרת נקודות עיוורון באשר ליחסי הגומלין בין הביזה למשפט – כמכוננים אהרדי זה את זה. כדי להבין את התופעה ואת השלכותיה ארוכות הטווח על יחסים בין יהודים לערבים, ואת היחס של שתי הקבוצות לשלטון החוק, דרוש מחקר בינתחומי המשלב בין היסטוריה חברתית להיסטוריה משפטית.¹⁴ הקריאה המרכזית של המאמר שלנו היא בזכותה של היסטוריה משולבת, כזו המשלבת את הקולות ונקודות המבט של יהודים ופלסטינים. אנחנו חושבות שהעמדת חפצי היום והביזה במרכז, והליכה בעקבות החפצים, מזמינות היסטוריה כזו.

המאמר שלנו מבקש להתערב בנקודה זו ולקדם "היסטוריה משולבת" של הביזה במלחמת 1948, ועושה זאת בין השאר על ידי הפניית המבט אל החפצים עצמם. בהקשר זה המאמר

11 אלינה קורן "כוונות טובות – קווים לדמותו של משרד המיעוטים: 14 במאי 1948 – 1 ביולי 1949" קתדרה 113 (תשס"ח).

12 לסקירה היסטורית-חקיקתית ודיון ביקורתי במוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים והשפעותיו על שלטון החוק והאזרחות בישראל ראו מנחם הופנונג ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 159–174 (תשס"א) (להלן: הופנונג). הופנונג רואה ביחס המחוקק לנכסי נפקדים מקור לפגיעה עמוקה בשלטון החוק, ובאמון של אזרחים ערבים. הוא כותב ביחס לנכסי נפקדים, ובייחוד חוקי תשריר שהכשירו בדיעבד עבירות על החוק, כי "אין ספק כי פרקטיקה זו לא תרמה לתחושה של ודאות החוק, וגם לא להשתרשות הלגיטימציה של מערכות השלטון בכללן ולהעמקת תחושת הכבוד כלפיהן – ובפרט כאשר מדובר באזרחים ערביים שהם היו הנפגעים העיקריים מחקיקת התשריר" (עמ' 172).

13 לדיון במערכת היחסים בין משפט והיסטוריה ראו: רון חריס ואסף לחובסקי "הקדמה: לפתוח את עיניה של יוסיטיציה" זמנים 98 (2007); פנינה להב ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הצייונית (1999); רון חריס, אסף לחובסקי ואלכסנדר (סנדי) קידר "בין משפט והיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי" עיוני משפט כו 351 (2002).

14 לדוגמה לסוג מחקר כזה ראו ASAF LIKHOVSKY, TAX LAW AND SOCIAL NORMS IN MANDATORY PALESTINE AND ISRAEL (2017). (על ידי תיאור מערכת היחסים בין הכלים הפורמליים והבלתי פורמליים ליצירת היענות, הספר שופך אור על הבנתנו את מערכת היחסים בין המשפט לבין שיטות אחרות של שליטה חברתית).

שואב השראה מגישות של המפנה החומרי במדעי החברה והרוח, בכמה מישורים. במישור הראשון, הפניית המבט אל החפצים, ואל הניסיון להשיב אותם לבעליהם, מאפשרת לנו לאתר בארכיון הרשמי, כמו גם בארכיונים פרטיים ובספרות היפה, את הקולות של הנבזים. הניסיון שלנו ללכת בעקבות החפצים ולדובב אותם מאפשר לנו לחשוב על החפצים עצמם כמספקים סוג של ראייה היסטורית או עדות. בנוסף, הכתיבה התאורטית על המפנה החומרי מנסה להראות כי ההבחנה בין סובייקט-אובייקט אינה כה חדה וחלקה. כתיבה זו מבקשת למשל להצביע על הדרך שבה אדם-חפץ מקיימים יחסי גומלין מכוונים אהדי, זה את זהותו של האחר, זה את פעולתו של האחר.¹⁵ וכך גם בארכיון נבקש להראות כיצד אנשים מתייחסים לחפצים שנבזו מהם, ומתי קניין הופך להיות חלק מאישיותם, וכן כיצד החפצים שנשארו מאחור ועברו ידיים משמרים את הזיכרון וההיסטוריה של בעליהם הקודמים.

ההליכה בעקבות החפצים מאפשרת גם ליצור הבחנות בין סוגי חפצים שונים (ספרים, מכוניות, חפצי בית או כלי עבודה) – מה תפקידם עבור אנשים ממעמדות שונים? איך הם מאפשרים לנו לשחזר היסטוריה חברתית אשר נמחקה מדפי ההיסטוריה? וכיצד הנוכחות שלהם ממשכה להטריד ולעורר שאלות אצל הצד המקבל? במישור אחר, המפנה החומרי מחייב אותנו גם להתייחס אל החומריות של הארכיון עצמו ולהתייחס לא רק לתכנים של המסמכים והעדויות, אלא גם לדרך שבה הם נשמרו/תווכו/תורגמו. ניתן לעקוב, למשל, אחר ההבדל בין מי שכתבו בקשות בכתב יד, במכונות כתיבה, או רק הוסיפו טביעת אצבע; בין מי שהתנסחו בשפה ערבית או באנגלית, ובין כאלו שפנו למתווכים. התיקים בארכיון גם משמרים את עקבות ההתערבות של אנשי משרד המיעוטים, את הנוסח המקורי והתרגום, את השינויים בנוסח, את החותמות של המשרדים השונים ודרכם את הנתיב של יצירת הבירוקרטיה החדשה שנוצרת כדי לטפל ברכוש העצום שגלח.

ולבסוף, הכתיבה על המפנה החומרי עוזרת להצביע על סוגים שונים של אג'נסי או פועלות שניתן לייחס לחפצים-דוממים עצמם.¹⁶ למשל, אנו נפנה אל הספרות הפלסטינית ונשאל כיצד הסופרים מבקשים להציב את החפצים בקונטקסט המקורי שלהם וכיצד הם מראים שלא רק בני אדם אלא גם חפצים יכולים לגלות רצון/התנגדות משלהם. ההליכה אחרי החפצים מאפשרת לנו לכן לא רק להחזיר את הקולות החסרים של הנבזים, אלא להתחיל לכתוב היסטוריה משולבת המבוססת על מערכות יחסים בין חפצים לבעליהם (הישנים והחדשים), בין האזרחים הפלסטינים לבירוקרטיה הישראלית החדשה, ובין המרחבים החדשים שנוצרו לזיכרונות שהחפצים שנותרו משמרים בתוכם. הגישה של המפנה החומרי פותחת פתח לחשוב אחרת גם על דיני ההשבה, לא רק במונח של צדק קנייני אינדיבידואלי

15 ראו, לדוגמה, Leora Auslander, *Beyond words*, 110(4) Am. Hist. Rev. 1015 (2005) (להלן: אוסלנדר); Leora Auslander, Amy Bentley, Leor Halevi, H. Otto Sibum, and Christopher Witmore, *AHR Conversation: Historians and the Study of Material Culture*, 114(5) Am. Hist. Rev. 1355 (2009); Jane Bennet, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things* (2010).

16 אוסלנדר, לעיל ה"ש 15, בעמ' 1017-1018; Bruno Latour, *Mixing Humans and Non-humans Together: The Sociology of a Door Closer*, 35(3) Soc. Probs. 298 (1988); Bruno Latour, *Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands*, 6 Knowledge & Soc'y. 813 (1986).

(השבת המצב לקדמותו), אלא כשלב הכרחי של השבת הזיכרון הקולקטיבי, ויצירת יחסים מחודשים בין קבוצות ובין קבוצה ומורשת התרבות שלה.

למאמר שתי מטרות – ביקורת המחקר הקיים והצעת כיוונים למחקר עתידי. הוא פותח בתיאור קצר של החוק, וממשיך בתיאור ספרו של אדם רז ובנקודות המחלוקת המרכזיות שלנו עם גישתו – הן ההיסטורית והן המשפטית (פרק ב). הוא ממשיך בהצגת גישה מחקרית אלטרנטיבית שקראנו לה "היסטוריה משולבת" (פרק ג). מכאן אנו עוברות לניתוח מקורות ארכיוניים שמאפשרים כתיבת היסטוריה משולבת של ביזה – הפטיציות הרבות ששלחו אזרחים ערבים למשרד המיעוטים (פרק ד). מנקודת המבט ההיסטורית אנחנו עוברות לזו המשפטית, ובאמצעות דיון קצר בספרה של ענת שטרן מבקשות להציע כיצד היסטוריה משולבת של הביזה מאפשרת מבט ביקורתי על מושג שלטון החוק בישראל (פרק ה ופרק ו). אנחנו מסיימות עם קריאה בספרות היפה ומראות את הכיוונים הנוספים שזו יכולה להציע – גם להיסטוריונית וגם למשפטנית (פרק ז ופרק ח). המאמר מהווה קריאת כיוון מחקרית והזמנה למחקר נוסף.

א. מורה נבוכים קצר לחוק

בטרם נציע קווי מתאר להיסטוריה משולבת, חשוב להבין מהם המנגנונים המדירים את קולם של הפלסטינים הן במחקר והן בפרקטיקה. מקורו של חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950, בתקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, התש"ט-1948, שהוארכו מעת לעת עד שנחקקו בחקיקה ראשית. הבסיס לנוסח התקנות והחוק היה פקודת המסחר עם האויב (1939) המנדטורית.¹⁷ במסגרת החוק הוגדר "נפקד" באופן כוללני וגורף ביותר:¹⁸ כל אדם שהיה אזרח אחת משבע מדינות ערב שלחמו בישראל, או שנמצא באחת מארצות אלה, או שיצא ממקום מגוריו הרגיל בארץ ישראל אל מחוץ למדינה, או אל מקום שהיה מוחזק באותה שעה בידי כוחות עוינים, החל מ־29 בנובמבר 1947 ועד לסוף "מצב החירום". במסגרת חקיקה זו נקבע אומנם מנגנון מצומצם של השגה על הגדרת נפקדות ומנגנון של שחרור נכסים, אולם הפרוצדורה השיפוטית ודיני הראיות הייחודיים שנקבעו הקשו על יישום אפשרויות אלו.¹⁹ החוק קבע, בין היתר, כי ידו של האפוטרופוס נכנס נפקד שהוקנה לו היא כידו של בעל הנכס, והוא אמון על ניהולו, הטיפול בו והפיקוח עליו.²⁰ לצד זאת, תקנה 125 מתוך תקנות ההגנה (שעת

17 ראו לעניין זה ע"א 263/60 קליינר נ' מנהל מס עזבון, פ"ד י"ד 2547-2548 (1960) וע"א 58/54 הבאב נ' האפוטרופוס לנכסי נפקדים, פ"ד י' 912 (1956).

18 ראו לעניין זה בג"ץ 518/79 איבון קוקרן נ' הוועדה לפי ס' 29 לחוק נכסי נפקדים, תש"י-1950, והאפוטרופוס לנכסי נפקדים, פ"ד לד(2) 326, 330 (1980).

19 ראו, למשל, ס' 30(א) לחוק נכסי נפקדים, התש"י-1950 (להלן: חוק נכסי נפקדים) שעניינו "דיני ראיות" ולפיו בין השאר נקבע כי אם "אישר האפוטרופוס בכתב שאדם או חבר בני אדם הוא נפקד, ייחשב האדם או חבר בני האדם לנפקד כל עוד לא הוכח היפוכו של דבר". כמו כן, ראו ס' 27 שעניינו תעודת אישור ללא נפקד וסעיפים 28 ו-29 שעניינם שחרור נכסים, ולפיהם לא ישתמש האפוטרופוס בסמכות שחרור אלא אם באה על כך המלצה של ועדה מיוחדת שתמונה על ידי הממשלה. ראו גם הופנונג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 161.

20 לפירוט סמכויות האפוטרופוס ראו בין היתר סעיפים 4, 6, 7, 8, 10, 11 לחוק נכסי נפקדים.

חירום) של שנת 1945 הסמיכה מפקד צבאי להכריז בצו על כל שטח או מקום כ"שטח סגור". בתקופת המלחמה נעשה בה שימוש ניכר להעברת פלסטינים מאדמתם באמצעות סגירה נרחבת של כפרים פלסטיניים, שטחים פתוחים ואדמות מעובדות ולהגדרתם כ"שטח נטוש" או כ"אדמות מוכרות" שניתן להשתמש בהם לצורכי המדינה.²¹

כדי להסדיר הליכי תפיסה של מבנים ודירות שנתפסו על ידי רשויות השלטון מכוח צווים של מפקדים, נקבע גם מנגנון שאפשר ליטול נכסי מקרקעין שהיו נחוצים לצרכים חיוניים מבלי להיזקק להליכים מנהליים ומשפטיים במסגרת תקנות שעת חירום (תפיסת נכסים), התש"ט-1948, שעוגנו בהמשך בחוק להסדר תפיסת מקרקעים בשעת חירום, התש"י-1949.²² לצד זאת קבע החוק הוראת מעבר שהיה בה כדי לאשרר באופן נרחב תפיסה של מטלטלין ומקרקעים שנתפסו טרם כניסת החוק לתוקפו. את ההליכים המוקדמים השלים בשנת 1953 חוק רכישת מקרקעים (אישור פעולות ופיצויים), התשי"ג-1953, אשר נועד ליתן תוקף כולל בדיעבד לפעולות התפיסה וההשתלטות שבוצעו במהלך שנות הלחימה והשנים הראשונות למדינה.²³ החוק גם הסדיר הוראות לעניין פיצוי בעליו של נכס שנרכש מאת רשות הפיתוח כאשר נקבע שהפיצויים יינתנו בסכום כסף קצוב ומצומצם.

ההליך האדברסרי הרגיל, הבנוי על שמיעת שני צדדים, נועד לאפשר לשמוע את הקורבן, אם כצד התובע פיצוי והשבה במשפט אזרחי, ואם כעד המעיד על הגנבה והשוד במשפט פלילי. לא כך לגבי הביזה. כדי להבין את הדרת הקול הפלסטיני מההליכים המשפטיים צריך להבין את הדרך שבה החוק אינו נותן לו מקום מלכתחילה: החוק הישראלי החרג את רכוש

21 שימוש בשטחים אלה הוסדר בשני דברי חקיקה מרכזיים. פקודת שטח נטוש, התש"ח-1948, עיגנה את סמכותה של הממשלה להתקין תקנות והוראות לעניין רכוש נטוש, לרבות הוראות לעניין הפקעה והחרמה של נכסים נדים ושאינם נדים. תקנות שעת חירום (עיבוד אדמות מוכרות), התש"ט-1948, הסדירו את העברת השליטה לשר החקלאות באדמות חקלאיות "נטושות" שהפכו לאדמות בור, ואת הסדרת עיבודן. התקנות קבעו הוראות לעניין קבלת אדמה מוכרה לחזקת השר בדרך של הוצאת צו וקביעת אפשרות השגה מצומצמת. ראו למשל סעיפים 21, 22 ו-24 לתקנות שעת חירום (עיבוד אדמות מוכרות), התשי"ט-1948, Hannah Dib Nakkara, *Israeli*; *Land Seizure under Various Defense and Emergency Regulations*, 14 J. PALESTINE STUD. 13, 15 (1985).

22 לפי החוק, רשות מוסמכת תהיה רשאית בצו חתום בידה לצוות על תפיסת מקרקעים ולהחזיק בהם, להשתמש בהם ולנצלם בעצמה או על ידי אחרים ככל שתראה בכך צורך ולמטרה שלשמה ניתן הצו, כל עוד הצו עומד בתוקפו.

23 החוק קבע כי נכס ששר שהוסמך לכך העיד עליו בתעודה חתומה בידו כי לא היה בחזקת בעליו ב-1.4.1952, שימש או הוקצה בתקופה שבין 14.5.1948-1.4.1952 לצורכי פיתוח חיוניים, התיישבות או ביטחון, ועדיין דרוש לאחד מאלה, יהיה לקניין רשות הפיתוח ויראו אותו נקי מכל שעבוד ורשות הפיתוח תהיה רשאית להחזיק בו מייד. לפי החוק, תעודה כאמור לא תינתן אלא תוך שנה מיום כניסת החוק לתוקף. תוקפה של התעודה היה מוחלט ולא ניתן היה לערער על תוקפה.

"הנפקדים" מהליכי המשפט הרגילים כאשר הוא הקנה את הרכוש בכללותו לאפוטרופוס הנכסי נפקדים והעניק לו את הסמכות לקבוע מיהו נפקד ומהו רכושו.²⁴ בעקבות זאת איברו הפלסטינים "הנפקדים" את זכותם לפנות לבתי משפט אזרחיים להשבת רכושם כמעט לחלוטין. הפתח הצר שהתיר להם החוק הוא לערער בפני האפוטרופוס על הגדרתם כנפקדים, או לבקש לשחרר את נכסיהם.²⁵ מאחר שהחוק ניתק באופן קולקטיבי את הזיקה של פלסטינים שהוגדרו כנפקדים מקניינם הפרטיים²⁶ – לא ניתן היה להעמיד לדין פלילי את מי שלקחו את רכושם, ברשות ובסמכות. המקרים היחידים שהגיעו לדין פלילי בבתי משפט צבאיים היו לכן בגין ביזה "פרטית", אולם הצרדים לדיונים אלו היו פרקליטים צבאיים מול חיילים או אזרחים שהפרו הוראות. בעולם הפוך זה, מי שעתרו לבית הדין הגבוה לצדק היו אזרחים פרטיים יהודים אשר הועמדו לדין בבתי משפט צבאיים וטענו ל"חוסר סמכות שיפוט" של בתי המשפט הצבאיים עליהם. כך, הסכסוך המשפטי הפך להיות בין הרשויות המוסמכות (צה"ל או האפוטרופוס) לבין אזרחים או חיילים שסרחו, ורק לעיתים נדירות בינם לבין הפלסטינים שאת רכושם הם בזזו. הפלסטינים נותרו חסרי ערכאה משפטית מהותית דרון בביזת רכושם, ולכן נאלצו להמציא לעצמם ערכאה, ולהמציא שפה של צדק, אשר אינה נשענת על החוק והמשפט המתהווים. העתירות (הפטיציות) של פלסטינים למשרד המיעוטים, אשר נדון בהן בהמשך, מהוות לכן ניסיון לדמיין משפט במקום שבו הוא אינו נמצא.

ב. ספרו של אדם רז: ביזת חפצי היום יום בהיסטוריוגרפיה החדשה

ספרו של אדם רז, ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות, הוא תיאור גדוש ומקיף של תופעת ביזת המטלטלין במלחמה.²⁷ בעזרת שורה ארוכה של ארכיונים ישראליים – ממלכתיים, צבאיים, עירוניים וקיבוציים – הוא מציג אינספור עדויות למעשי ביזה ברחבי הארץ, וכן את גישתה של ההנהגה הציונית והישראלית ודרגי פיקוד שונים לביזה בידי אזרחים וחיילים. הספר מקפיד להבחין בין לקיחת רכוש שנעשתה בסמכות ועל פי חוק לבין הביזה הפרטית שנעשתה ביוזמת יחידים, מלמטה וללא אישור. חלקו הראשון של הספר מהווה מסע מאתר

24 ראו סעיפים 1, 4 ו-28 לחוק נכסי נפקדים. לביקורת ראו עזריאל קרליבך "זעקי ארץ אהובה" מעריב (25.12.1953), עמ' 3: ("את עוד צעירה מאוד, בתי, וכשתגדלי תדעי כמה קל הדבר. כתבו, פשוט, שבעניין האדמות הללו, אין חוק. כתבו שבעניין הזה אין דין ואין דיין. כתבו, שבעלי האדמות הללו אסור להם לפנות לשופטים..."), <https://www.nli.org.il/he/newspapers/mar/1953/12/25/01>.

25 ראו תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, תש"ט-1948, וכן ס' 27-28 לחוק נכסי נפקדים. יש לציין כי גם מי שלא נחשבו נפקדים לפי החוק יכלו לסבול מהפקעות והחרמות הרכוש, ראו למשל בג"ץ 38/49 צנבר נ' הממונה על מחוז חיפה פ"ד ב 794 (1949).

26 ראו ס' 4 לחוק נכסי נפקדים.

27 קדם לו מאמרה של אלינה קורן "כמה פעמים ייגמר ענייננו": הקדמה למסמכים מהנכבה בפרו" מטעם: כתב עת לספרות ומחשבה רדיקלית 21 147 (2010); ארנון גולן שינוי מרחבי – תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948-1950 (2001).

לאחר, מעיר לכפר, המתעד בפרוטרוט את מהלך הביזה ומביא את קולות החיילים, הממונים וההנהגה הפוליטית אשר מתווכחים על דרכי הפעולה ומבקשים לעצב מוסדות שיצליחו להשתלט על הרכוש העצום שנתפס. חלקו השני מציע דיון סוציו-פוליטי של הממצאים שעולים מהחלק הראשון ומנתח את העמדות הפוליטיות בנוגע לביזה. חלק זה מוקדש לתזה כי "הביזה האינדיבידואלית גייסה את הציבור היהודי לתמיכה במדיניות שחתרה לסלק (ו/או לא להחזיר) את התושבים הערבים בסוף המלחמה".²⁸

הבעיה רחבת ההיקף שנוצרת של ההתמודדות עם הרכוש הנטוש, הניסיונות הראשוניים ליצור הסדרה משפטית, לחפש תקדימים אצל משטרים אחרים, להשתמש בכלים משפטיים קיימים להתמודד עם התופעה החדשה – כל אלו מזמינים כתיבת היסטוריה מלמטה, היסטוריה חברתית-תרבותית של התחלת משפט, של יחס לשלטון החוק ושל יצירת מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים – מתוך אינטראקציה עם ה"שטח". בסיפור הביזה טמונה הזדמנות להציע ניתוח של החקיקה, הצווים והמערך הבירוקרטי שנוצרו כדי לטפל בסוגיית הרכוש הפלסטיני – ולספר כך פרק לא ידוע בהיסטוריה של התהוות המשפט והבירוקרטיה הישראליים. בייחוד חסר בספר ניתוח ביקורתי של תפקידו המכונן של החוק והממסד הבירוקרטי בהעברה רחבת ההיקף של רכוש פלסטיני לידיים יהודיות, והאופן שבו החוקים והמוסדות שהסדירו את הביזה הממוסדת תרמו מצידם להצדקת הביזה "הפרטית" בידי מבצעים, ותרמו בהמשך לעצובה של תפיסה בעייתית של שלטון חוק לשיעורין, אשר מבחין בין אזרחים יהודים לפלסטינים בהגנה על הקניין הפרטי.

ואולם, הזדמנות זאת מוחמצת בשל ההבחנה החדה שמארגנת את הספר בין "הביזה הפרטית" לבין ההחרמה הציבורית. לטענתו של רו, יש להבחין בין ההחלטה על הפקעת האדמות והמבנים שהיו בבעלות ערבית על ידי המדינה, שהייתה החלטה פוליטית אשר קיבלה ביטוי חוקי, בחוק נכסי נפקדים, התש"י-1950, ובסדרת חוקים דרקוניים שבאמצעותם השתלטה המדינה על הרכוש הדלא-ניידי הערבי, לבין ביזת הרכוש הנייד ש"היתה וולונטרית וגרמה לציבור רב לקחת חלק בפשע".²⁹ הביזה הפרטית, לטענתו, ראויה לדיון מיוחד כי היא התייחדה בשלושה היבטים: (1) ביזה שנעשתה באופן וולונטרי; (2) תרמה לעיצוב עמדות אזרחים יהודים שהיו רוב הבוזזים; (3) נמשכה מעבר לזמן המלחמה.

מסגרת הדיון הבינארית, בין ביזה פרטית לתפיסה שלטונית, והבחירה של רו להתמקד רק בביזה פרטית של מטלטלין, מוסיפות נדבך חשוב לספרות המחקר, אך בו בזמן גם יוצרת נקודת עיוורון משמעותית לגבי תפקידו של החוק והמשפט בביזת הרכוש הפלסטיני. בהקשר היהודי-פקיסטני, לדוגמה, אליאס שאטה מדגים כיצד ההשתלטות על רכוש המפונים – ההינדים והסיקים שהועברו מפקיסטן להודו – יצרה את התשתית לשחיתות הממוסדת בבירוקרטיה הפקיסטנית, ורוותם גבע מראה כיצד ההשתלטות על רכוש מוסלמי בדלהי יצרה את התשתית למעמד המשפטי של מוסלמים בהודו שאחרי החלוקה.³⁰ רותם גבע מראה כיצד "אלימות בירוקרטית" מצד האפוטרופוס לנכסי מפונים (Custodian of Evacuee Property) אפשרה

28 רו, לעיל ה"ש 1, בעמ' 23.

29 שם, בעמ' 22.

Ilyas Chattha, *Competitions for Resources: Partition's Evacuee Property and the* 30
Sustenance of Corruption in Pakistan, 46(5) MOD. ASIAN STUD. 1182 (2012)

השתלטות על רכושם של מוסלמי העיר, גם אם הצליחו להוכיח שלא היו נפקדים בעת המלחמה – במטרה לאפשר את יישובם של הפליטים הלא-מוסלמים.³¹ בהקשר הארמני, טנר אקצ'ם ואומיט קורט טוענים שהקמת הרפובליקה התורכית התבססה על תפיסת ההון התרבותי, החברתי והכלכלי של הארמנים ועל הכחדתה של הנוכחות הארמנית באנטוליה. הייתה זו מערכת המשפט שאפשרה את השארת ההון בידיים תורכיות, וחסמה בפועל את דרכם של ניצולי רצח העם הארמני אל הרכוש שהותירו מאחור.³² עבודות אלה הן רק דוגמאות לסוג המחקר שאפשר לכתוב על היווצרותם של מנגנוני מדינה מתוך אינטראקציה עם הפרות לכאורה שמגיעות מלמטה. במקרה הישראלי, ג'רמי פורמן ואלכסנדר (סנדי) קידר מציעים ניתוח ראשוני של הליכי חקיקה קניינית מקום המדינה, ומסבירים כיצד נישולם של ערבים פלסטינים שנעקרו במלחמה נעשה בחסות המשפט ובמקביל דחף ליצירת הליכי חקיקה נוספים לעניין החרמה והפקעה של קרקעות לטובת המדינה היהודית.³³ רז טוען שהביזה לא נכלמה כי היא שירתה מטרה מדינית של מניעת השיבה ויצירת אינטרס אישי לאזרחים מן השורה במניעתה. אבל לטענתנו, הבירוקרטיה שנוצרת כדי להתמודד עם הביזה ועם הרכוש הפלסטיני, והיחסים שהיא יוצרת עם אזרחי המדינה – הן יהודים והן ערבים – מחייבת דיון מעמיק יותר.

ג. בעקבות החפצים – מהיסטוריה במעמד צד אחד להיסטוריה משולבת

בנוסף, ספרו של רז מחמיץ הזדמנות להשתמש בחפצים כדי לחבר בין ההיסטוריה של המנצחים לזו של המובסים ולהשתמש בביזה כפריזמה אל ההיסטוריה החברתית של המלחמה.³⁴ דווקא החפצים שעוברים מיד ליד הם הזדמנות נהדרת לכתוב היסטוריה שתנכיח את מה שנשמט מדפי ההיסטוריה ואת השתנותו של המרחב.³⁵ בעזרת החפצים, אנו טוענות, אפשר להתבונן במלחמה כהיסטוריה משולבת, ששוזרת יחד את שלוש נקודות המבט –

31 Rotem Geva, *The Scramble for Houses: Violence, a Factionalized State, and Informal Economy in Post-Partition Delhi*, 51(3) MOD. ASIAN STUD. 769 (2017); ROTEM GEVA, 'DELHI REBORN: PARTITION AND NATION BUILDING IN INDIA'S CAPITAL 144–147 (2022)

32 TANER AKÇAM & ÜMIT KURT, THE SPIRIT OF THE LAWS: THE PLUNDER OF WEALTH IN THE ARMENIAN GENOCIDE 9–13 (2015)

33 Jeremy Forman & Alexandre (Sandy) Kedar, *From Arab Land to 'Israel Lands': the Legal Dispossession of the Palestinians Displaced by Israel in the Wake of 1948*, 22 ENV'T. AND PLAN. D: SOC'Y. AND SPACE 809, 816–817 (2004)

34 בספר מאוחר יותר, רז פונה לספר על הביזה בעיניים פלסטיניות דרך המכתבים שכתב סמי סעאדה לראש הממשלה בן גוריון, מכתבים שאותם איתר בארכיון משרד המיעוטים. ראו אדם רז אסונו הפרטי של מר סמי סעאדה (2022).

35 ניצנים למהלך מסוג זה ניתן לראות בסרטים *Jerusalem, we are here* (דורית נעמן במאיית 2016), *ויהבית* (עמוס גיתאי במאי 1980), בספרה של יפעת וייס ואדי סאליב: *הנוכח והנפקד* (2007) וכן במאמרו של אלון קונפינו "החול החמים של חוף טנטורה: היסטוריה וזיכרון בישראל אחרי 1948" *זמנים* 100 135 (2016).

של הבוזזים, של הנבזזים ושל העומדים מן הצד. אנחנו טוענות שחייו הכפולים של החפץ שנבזז, אצל בעליו ואצל בוזזיו – מאפשר סיפור המשלב נקודות מבט וחוויות. ספרו של רז יכול לשמש כנקודת מוצא למחקר היסטורי דיאלוגי, שכותב היסטוריה פלסטינית לצד היסטוריה ישראלית, ושמצייג את ההיסטוריה של החפץ הנבזז כסיפור המשכי.

סיפור הביזה של רכוש נייד, אנחנו טוענות, הוא סיפור שמחבר ומפריד בין מי שעוזב את ביתו, ספריו, חפצים ורהיטים מאחוריו, ולקח עימו את המפתח, לבין אלו שנכנסו לבתים ולקחו את השטיחים וכלי האוכל, את הספרים והפסנתרים. חפצים משמרים את זיכרון בעליהם, הם נלקחים כמזכרות, ויכולים לשמר גם את רגשות האשם והבושה. הפליטים שהשאירו את "הרכוש הנטוש" מאחוריהם ממשיכים לפנות לרשויות ולתבוע השבה, ומכתביהם, עתירותיהם ויומניהם יוצרים ארכיון מרתק של תרבות חומרית אשר בדרך כלל אינה מוצאת את דרכה לארכיונים של המדינה. רז טוען כי לביזה היה תפקיד מרכזי בפרימת היחסים בין עמים קשורים ובעיצוב היחסים מחדש,³⁶ אולם הוא אינו ממשיך לרובב את החפצים כדי לנסות לרקום היסטוריה המשלבת בין הקולות ונקודות המבט של הבוזזים והנבזזים בניסיון להציג את התמונה על כל צדדיה. האם אין זה תפקידו של ההיסטוריון העוסק בביזה לכתוב היסטוריה המשיבה את הפלסטינים לתוך הדיון?

היסטוריה משולבת היא גישה שנדונה בספרות המחקר בהקשרים שונים. שאול פרידלנדר, בספרו המונומנטלי גרמניה הנאצית והיהודים, קורא להיחלץ מהחלוקה ההיסטוריוגרפית הבינארית ארוכת השנים המבוססת על מסמכים גרמניים לעומת היסטוריה המבוססת על עדויות ומסמכים יהודיים וליצור היסטוריה משולבת, כי רק היסטוריה כזו ביכולתה להציג ניתוח מקיף של תופעה על כל רבדיה.³⁷ בדומה, זק לוקמן ניסח את כתיבת ההיסטוריה של תקופת המנדט כהיסטוריה של יחסים. יותר מדי היסטוריה ישראלית ופלסטינית, הוא טוען, כתובות תוך התעלמות מהצד השני. פרדיגמת היחסים שהוא מציע מבקשת לראות כיצד ההיסטוריה של שתי הקהילות, היהודית והערבית, עוצבה על ידי מטריצה מורכבת של יחסים כלכליים, פוליטיים, חברתיים ותרבותיים.³⁸ היסטוריה משולבת, לפיכך, אינה רק אקט פוליטי, היא מעשה של כתיבה היסטורית טובה יותר.

רז מסביר שספרו מתמקד בנקודת המבט הישראלית, בין השאר, בשל מיעוט המקורות הפלסטיניים שהעידו על הביזה בזמן אמת. בהעדר מדינה, הפלסטינים חסרים ארכיון רשמי, וארכיונים מקומיים ופרטיים רבים אבדו או נשדדו בזמן המלחמה ובשנות הפליטות. ארכיון מדינת ישראל מציג בעיקר את נקודת המבט של מדינת ישראל וגופיה השונים. בנוסף, איסוף עדויות והיסטוריה שבעל פה החל רק שנים לאחר המלחמה ונעשה ברובו מחוץ לגבולות ישראל.³⁹ כתיבה פלסטינית בישראל, שנים רבות, הייתה כפופה למגבלות המשטר הצבאי. המסקנה מכך אינה צריכה להיות התעלמות מנקודת המבט הפלסטינית. כדי להשלים את

36 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 28.

37 להסבר הגישה ראו שאול פרידלנדר "היסטוריה משולבת של השואה: אפשרויות ואתגרים" תיאוריה וביקורת 40, 111-112 (2012) (להלן: פרידלנדר).

38 Zachary Lockman, *Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine*, 35(3) COMP. STUD. in Soc'y. and HIST. 601, 604 (1993)

39 עארף אל-עארף אל-נכבה: נכבת בית אל-מקדס ואל-פרדס אל-מפקוד, 1952-1947 (הנכבה: אסונה של ירושלים וגן העדן האבוד, 1952-1947) (1960); WALID KHALIDI, ALL

סיפור הביזה מנקודת המבט של הנבזים, ביכולתנו לאתר תחילה את השרידים שהותירו בארכיונים הישראליים – כפי שעשו היסטוריונים של חברות קולוניאליות⁴⁰ וכפי שכבר עשו היסטוריונים ישראלים ופלסטינים בארכיון המדינה, בארכיון צה"ל ובארכיוני הקיבוצים, למשל.⁴¹ בנוסף, יש לפנות לרפרטואר רחב יותר של מקורות – מהארכיון הרשמי אל הארכיון הפרטי, מהמסמך הכתוב אל העדות שבעל פה, מספרי ההיסטוריה אל ספרי הזיכרונות וההיסטוריה מקומית שנכתבת בידי היסטוריונים לא מקצועיים. יתרה מזאת, פעמים רבות דווקא הספרות היפה, שמשטשת את הגבול בין העובדה לבין הבדיה, אפשרה לפלסטינים את המרחב ונתנה את השפה לכתוב את החוויה הפלסטינית של הביזה והפליטות. דוגמאות טובות לכך הן ספרו של אמיל חביבי האופסימיסט אשר מספר על הטבח בטנטורה מנקודת מבט פלסטינית, סלמאן נאטור, בספרו הזכרון שוחח איתי והסתלק, שמעבד את עדויות הפליטים הפנימיים לכדי רומן, ואליאס ח'ורי, שספרו ילדי הגטו משחזר את כיבוש לוד ומה שבא בעקבותיו בהתבסס על עבודת תחקיר ועשרות ראיונות.⁴²

מכיוון שבספרו של רו יש כמה רגעים כאלה, אנחנו מבקשות להתעכב עליהם. רו מביא קטעים מיומנו של האינטלקטואל והמחנך הפלסטיני ח'ליל סכאכני ומציגו כ"אחד המקורות היחידים שנכתבו בזמן אמת מנקודת מבט פלסטינית". הוא מצטט את סכאכני, שתוהה מה אירע לספריו: "אינני יודע מה עלה בגורלכם אחרי שעזבנו: הנבזותם? הנשרפתם? האם הועברתם אחר כבוד ויקר לספריה ציבורית או פרטית? האם הגעתם לרוכני המכולות ובדפכם עוטפים בצל?"⁴³ זהו ציטוט נפלא שבו הספרים מקבלים מעמד נפרד מזה של שאר חפצי ביתו שנבזו. סכאכני מאניש את הספרים והופך אותם לבני שיח. מייד לאחר מכן רו מביא ציטוט דומה של סכאכני בנוגע לארון המשקאות שלו שבו הוא מדמיין כיצד הבוזים ישתו את משקאותיו. בנקודה זו רו פונה אל נקודת המבט של הבוזים, כפי שמתוארת בספרו האוטוביוגרפי של יורם קניוק, תש"ח – על השתייה וההתבהמות של החיילים. קניוק מתאר פלישה של חיילים לבית בשכונת קטמון:

מארון מהגוני עשינו לול תרנגולות ואת האשפה הינו מטאטאים במגש כסף...
לחם לא היה אבל קוויאר היה. מאז החבר'ה לא היו מסוגלים לגעת בקוויאר

THAT REMAINS: THE PALESTINIAN VILLAGES OCCUPIED AND DEPOPULATED BY ISRAEL IN
1948 (1992).

Ranjit Guha, *The Prose of Counter-Insurgency*, in *SELECTED SUBALTERN STUDIES* 44 40
(Ranjit Guha & Gayatri Chakravort Spivak eds., 1988); Ann Laura Stoler, *Colonial
Archives and the Arts of Governance*, 2 *ARCHIVAL SCI.* 87 (2002)

Sabbagh-Khoury, לעיל ה"ש 10. 41

אמיל חביבי האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל 42
(אנטון שמאס מתרגם, 1984); סלמאן נאטור הזכרון שוחח איתי והסתלק: חייו ומותו של
השיח' מחורף-הפנים (יהודה שנהב-שהרבני מתרגם, 2014); אליאס ח'ורי ילדי הגטו: שמי
אדם (יהודה שנהב-שהרבני מתרגם, 2018). ההתייחסות למקורות שעליהם התבסס המחבר
נמצאת רק בגרסה הערבית. ראו אליאס ח'ורי אולאד אל-ע'יתו, אסמי אדם 421 (2016).

רו, לעיל ה"ש 1, בעמ' 63-64; לקוח מתוך ח'ליל אל-סכאכני כזה אני, רבותי! מיומנו של 43
ח'ליל אל-סכאכני 238 (2007).

כל החיים. הייתה הרגשה מצד אחד של כושה על ההתנהגות (שלנו) ומצד שני הרגשה של הפקרות... חבר שלי התגלח בשמפניה כי לא היו מים.⁴⁴

אנחנו רואות כאן איך הבית הופך בהדרגה לדיר חזירים, ואת הפער בין החייל המתגלח בשמפניה לבין סכאכיני שמשוחח עם ספריו. כאן רז מאפשר לנו טעימה של היסטוריה משולבת – כזו המצליחה להביא את נקודות המבט המנוגדות על אותם חפצים ולהנכיח את התהום שנפערה בין השתיים. אולם רז אינו מפתח נקודה זו, והיא נשארת כאנקדוטה. אך היסטוריה שהולכת בעקבות החפצים הייתה מחפשת מהם התפקידים שמילאו – הן בידיים ישראליות והן בידיים פלסטיניות.

נתעכב על היין, המופיע הן אצל סכאכיני והן אצל קניוק. כאן, הספרות יכולה הייתה להוביל בחזרה את רז אל ארכיון המדינה, שבו נמצא דו"ח של ראש ענף הסגל בצה"ל, סגן אלוף נחום שדמי, על תלונתו של ראש המנזר בבית ג'מאל, אשר התלונן בין השאר על שחיילים פרצו למרתף היין והשחיתו כמות גדולה של יין עתיק, יין חדש וחומץ יין. על כך כותב שדמי: "אפשר גם במאמץ מסוים להבין את ההשתכרות בזמן שגילו את מרתף היין עם כל ההשחתה שהייתה מלווה חלק זה של ההתפרעות". לעומת זאת, את שוד הצאן והרכב של המנזר הוא רואה כ"גזל ושוד פשוט רגיל ובכוונה תחילה".⁴⁵ כך אנו לומדים כיצד ההבחנה בין אובייקטים, בין יין לצאן, לפי מידת הפיתוי שהם מעמידים בפני החייל, יוצרת מערך של הצדקות אשר מטשטשות את הגבול החד בין חוקי לפלילי.

הארכיון מוסיף אל נקודות המבט של סכאכיני ועדויות החיילים את נקודת המבט של רשויות הצבא, אשר מבחינות בין התנהגות שניתן ליחס לנסיבות הקרב ולקבל לבין כזו שעלולה להיחשב פלילית, ועם זאת, ההמלצה היא לסגור את התלונה מאחר שעבר זמן ולא ניתן למצוא את האשמים. התביעה של ראש המנזר לפיצוי על הנזק אינה מקבלת כלל התייחסות. עם הארכיון, אם כן, היין מסיים את מסעו – מארוננו של סכאכיני ומרתף המנזר אל החיילים המתפרעים ומשם אל הקצין החוקר, אשר נאלץ לסגור את החקירה שמתבצעת שבועות אחרי שאדי האלכוהול כבר פיגו את הזירה.

גם הספרים שסכאכיני מזכיר ראויים לעיון מעמיק יותר. היסטוריה משולבת הייתה מאפשרת להבין את משמעות הספרים עבור סכאכיני, ולהסתכל מה באמת קרה לספרים אחרי שנלקחו מספרייתו. גיש עמית עוקב אחר מה שקרה לספרים הפלסטינים בהמשך בספרייה הלאומית וכיצד חלקם איבדו לגמרי את זהות בעליהם והוטמעו בספרייה, וכן מספר על ניסיונות ההשבה המאוחרים של בנותיו של סכאכיני למרכז תרבותי ברמאללה, כחלק ממפעל של שיקום תרבותי.⁴⁶ אביב דרעי מלווה את ניסיונו הנואש של ישראל בן זאב להקים ספרייה ערבית ביפו מייד לאחר המלחמה, כדי להמשיך לתת לספרים חיים

44 שם, בעמ' 65-66; לקוח מתוך ריאיון עם דב דורון, אוסף המכון לחקר כח המגן (1984.2.5) ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל תיק 12-3/41/45.

45 דו"ח לרמטכ"ל מטעם סגן אלוף נחום שדמי (16.11.1948) משרד המיעוטים ג-101/302.

46 גיש עמית אקס ליבריס: היסטוריה של גזל, שימור וניכוס בספרייה הלאומית בירושלים 106-105 (2014).

וקהילת קוראי ערבית ביפו.⁴⁷ עמית ודרעי מצביעים על תהליכים דיאלקטיים של שינוי ומספרים כיצד ניסיונות הצלה ושימור של ספרים הופכים בהמשך לשוד והחרמה. המעקב אחר גלגולי הספרים מאפשר להם להצביע על קונטינגנטיות ואפשרויות שהיו קיימות מלכתחילה ונסגרו בהמשך. לעומת זאת, הניתוח של רו אינו משאיר מקום להבנת תהליכים דיאלקטיים. הוא משבח את "הפעולה החשובה שמשרד המיעוטים עשה באיסוף הספרות הערבית שנותרה בארץ", ומציין כי הוא "חולק על הטון הכללי אצל עמית בדיונו על גורל הספרים הערבים".⁴⁸ בעשותו כן, הוא מחמיץ את ההזדמנות להבין את המורכבות של תהליך הביזה, כיצד פעולה של הצלה הופכת בהמשך לביזה, ולבסוף למחיקה תרבותית. מחיקה זו באה לידי ביטוי בספרייה הלאומית כאשר שמות בעלי הספרים נמחקים לטובת קטגוריה כללית של AP – רכוש נטוש. סיפורו של רו מחמיץ גם את חייהם הארוכים של הספרים לפני ואחרי הביזה. ספרים, בניגוד לרוב החפצים, משאירים אחריהם עקבות וניתן לאתר את גורלם – של אלפי ספרים לפחות – ולספר דרכם גם את סיפור בעליהם.

סיפור הספרים הוא מהותי מסיבה נוספת. ביזת הספרים או השלכתם יצרה בפועל מחיקה של המרחב התרבותי הפלסטיני.⁴⁹ לא בכדי סכאכני מאניש את ספריו, ולא בכדי מהדהד אוסף הספרים הפלסטיניים של הספרייה הלאומית בשיח הישראלי והפלסטיני מזה עשורים. ביזת הספרים והשמדת מסמכים הייתה פעולה של מחיקה תרבותית והיסטורית, שמקשה לכתוב ואפילו לדמיין היסטוריה תרבותית, חברתית ואינטלקטואלית פלסטינית. לאחרונה, ובהמשך לעמית ולדרעי, ההיסטוריון אחמד מחמוד מבקש להסתכל על רשימות הספרים שהיו בבעלות פלסטינים כדי לשחזר את ההיסטוריה החברתית-אינטלקטואלית של העילית הירושלמית. מה היו הספרים שקראו? באילו שפות? מי היו הקוראים לפני שהספרייה הלאומית איגדה את הספרים תחת הכותרת "רכוש נטוש"? מה עניין אותם? מה עניין את מי? מה היו הספרים שהיו מונחים זה לצד זה באותה ספרייה?⁵⁰ בספרו של רו מובאות דוגמאות לכתיבתם של פלסטינים ולנקודת מבטם מלוד ומירושלים. הוא מביא לדוגמה את ההשפעה הטראומטית שהיו להרס ולביזה שאירעו בעיר לוד על פאוזי אל-אסמר: "מראה העיר [לוד] הגדולה הריקה מאדם, הבתים הפתוחים, החנויות הפרוצות

Aviv Derri, *The Construction of 'Native' Jews in Late Mandate Palestine: An Ongoing Nahda as a Political Project*, 53(2) INT'L J. OF MIDDLE EAST STUD. 253–271 (2021)

רו, לעיל ה"ש 1, בעמ' 71, הערה 150.

המשפט הבינלאומי כיום נותן הגנה על "מורשת תרבות" כחלק מההבנה של חשיבותה להגנה על קבוצה וזהותה. לעניין זה ראו, למשל, אמנה ופרוטוקול להגנת נכסי תרבות בשעת עימות מזויין, כ"א 218, 485 (נפתחה לחתימה ב-1954) ואמנת אונסק"ו להגנת המורשת התרבותית והטבעית העולמית, כ"א 44, 1 (נפתחה לחתימה ב-1972). גם המשפט הבינלאומי הפלילי מבקש לחזק הגנה זו, ראו למשל, Prosecutor v. Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15, (Sep. 27, 2016). כמו כן, לדיון במאבק המוקדם להכרה בג'נוסייד תרבותי באמנת הג'נוסייד והסיבות לאי הכללתו, ראו ליאורה בילסקי ורחל קלגסברון "בין ג'נוסייד תרבותי להשבת תרבות: מבט השוואתי על המאבק היהודי והפולני לאחר מלחמת העולם השנייה" עיוני משפט מג 553 (2021).

50 אחמד מחמוד "הספר כחומר: הספרים הפלסטיניים בספרייה הלאומית" (הרצאה בכנס ה-17 של הארגון הישראלי להיסטוריה ומשפט, יד בן צבי, 4.10.2021).

המלאות כל טוב ורובעים שהיו כבר מרוקנים, והמשאיות שעבדו ללא הפסק כל היום, החרידו את ליבנו... מראה העיר הריקה ונטילת כל הרכוש של תושביה והתמיהות שהתעוררו בי עקב כך, רדפו אותי שנים".⁵¹ רז מביא גם את זיכרונותיו של עד ראייה ארמני, ג'ון רוס, אשר צופה בכיזה ממרפסת ביתו בבקעה הירושלמית: "עבורנו הדבר היה מתסכל מאוד. הבתים של חברינו נבזזו ולא יכולנו לעשות דבר". עד ראייה זה מתאר את השלבים השונים של הביזה. בתחילה הצבא לוקח ציוד שיכול לשמש אותו, אחר כך אנשים פרטיים – מזון, חפצים אישיים כולל פסנתרים, מקררים, מקלטי רדיו, ציורים, חפצי נוי, רהיטים וכיו"ב, ולבסוף פירווק האריחים מחדרי מקלחת, מפסקי חשמל וכבלים, צינורות מים – עד לריקון המלא והמוחלט. הוא כותב: "היה זה בלתי יאומן לעבור ליד בתים אלו, שהיו כה מוכרים, ועתה לאחר שישה חודשים הפכו כה זרים (...). התגוררנו במרכזו של ים של הרס".⁵² ואולם, אצל רז – קולותיהם של הפלסטינים אינם הופכים לסיפור או להיסטוריה אלא נשארים בגדר אנקדוטות, או "קולות" זעזוע אשר מנקדים את התיאור ההיסטורי של הספר שעוסק כמעט כולו בשיח, בדיונים וברגשות של הברזים היהודים.⁵³

לצד עדויות אלה, רז מציין שתיקי משרד המיעוטים מכילים תלונות רבות של פלסטינים על היחס אליהם ואל רכושם: "זהו תיעוד בעל ערך רב, מכיוון שמובאות בו התלונות בגוף ראשון; דבר נדיר יחסית בתיעוד ההיסטורי הזמין על יחסי שני העמים באותן השנים". ואולם, מאחר שעניינו רק בהתמודדות הפנים-ישראלית עם התופעה, לעדויות אלה הוא מקדיש פסקה אחת בלבד, באמתלה שה"עדויות רבות, אך לא מגוונות".⁵⁴ רז אינו מתעניין במכתבים אלה, מכיוון שלדידו הם חוזרים שוב ושוב על אותה תלונה ורק מאששים את דבר הביזה, שכבר ידוע ממקורות ישראליים. בפרק הבא נפנה לעיין בכמה תיקים כאלה ונראה כיצד ניתן להשתמש בהם כמקורות להיסטוריה משולבת, ונראה גם עד כמה העדויות

51 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 149; לקוח מתוך פאווי אל-אסמר להיות ערבי בישראל 19-20 (1975). מצוטט גם אצל Tawfiq Da'adli, "Park HaShalom (Peace Park) in Ludd and Its Protracted Urbicide", a paper presented at "Is there an Israeli History without Palestinian History?", an international workshop at the Van Leer Jerusalem Institute, (Sep. 14-15, 2022). בדומה, סרטו של איליא סולימאן, הזמן שנותר (איליא סולימאן במאי 2009) מציג סצנה סוריאליסטית של ביזת חפצי בית – מפת שולחן, שעון קיר, גרמפון ותמונה משפחתית – כשברקע צילי מנגינת הוואלס של "אלבי דלילי" של הזמרת היהודייה-מצרייה לילא מוראד, מתוך סרטו בשם זה שיצא לאקרנים ב-1947 (דקות 22:25-24:25).

52 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 86.

53 להשוואה ראו פרידלנדר, המייחס "תפקיד משבש" לקולו של הקורבן שמשולב לתוך הנרטיב ההיסטורי וקוטע אותו: "ברחיטות או בסרבולו, במידיותה של זעקת האימה שהוא זועק או בתמימותה של תקווה חסרת שחר שהוא מביע – יש בכוח קולו של הקורבן, אשר עולה לפתע בעת תיאור האירועים הללו, להבקיע דרך מרקם התיאור ההיסטורי ה'מנותק' וה'אוביקטיבי'". ראו פרידלנדר, לעיל ה"ש 37, בעמ' 114. עמוס גולדברג מצביע על הסכנה בדרך שבה פרידלנדר משלב את "הקולות" היהודיים בהיסטוריה המשולבת של גרמניה הנאצית, כך שלמרצחים יש היסטוריה וסיפור ואילו לקורבנות יש רק קולות. ראו עמוס גולדברג "השוואה וההיסטוריה נתקים בעידן פוסטמודרני" תיאוריה וביקורת 40, 121, 134-139 (2012).

54 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 201.

הללו מגוונות מבחינת מוצאם של המחברים – בין הכפר לעיר, בין בני מעמד הביניים לבין בעלי המלאכה והאיכרים הפשוטים. חלקם אנאלפביתים ותלונתם נרשמת בערבית בידי אחרים, וחלקם מגישים תלונה שמוקלדת בקפידה על נייר מכתבים באנגלית או צרפתית. ניתן ללמוד מהן גם על תפיסת הצדק של אותם פונים שמקווים להשבה או לפיצוי. אנחנו רואות בבחירה של רז לדלג עליהן את אחת ההחמצות המהותיות של הספר.

ד. היסטוריה חברתית של ביזה – פטיציות למשרד המיעוטים ו"צדק מלמטה"

בנובמבר 1948 פנה החאג' מחמד עלי חרירי לשר המיעוטים דרך המושל הצבאי ביפו. לפני המלחמה היה חרירי בעל בית חרושת לסוכריות וממתקים. בעת כיבוש יפו, ומפני שחשש מהחרמת סחורתו, הוא ניגש לוועדת החירום הערבית ומסר להם למשמורת: 6 שקי סוכר במשקל 85 ק"ג האחד, 11 שקים במשקל 49 ק"ג האחד, ו-19 שקים במשקל 100 ק"ג האחד. כאשר ביקש את השקים בחזרה הוא לא נענה, ועתה הוא מבקש מהשר להתערב ולסייע בהשבת רכושו: "והנני מעיר לכבודו שאני עוד חייב סכום של 180 לא"י, ובעלי החוב מבקשים את כספם. ועוד דבר: משפחתי נמצאת כעת אצל אחי בחלב בסוריה ודורשים כסף בשביל פרנסה. ואני איש זקן ואין ביכולתי לעבוד".⁵⁵ אנחנו למדות כאן, ראשית, על היקפו של מפעל סוכריות קטן ביפו שלפני המלחמה; ושנית, אנחנו למדות כאן על הצעדים שנקטו אנשים כמוהו בתקווה להגן על רכושם בימי המלחמה; ושלישית על גורלו של בעל עסק קטן כזה, שביזת הסוכר או הפקעתו ריסקו את יכולתו להיעזר שוב על רגליו אחרי המלחמה. המציאות החדשה, שמחריגה "רכוש נפקד" מהגנת החוק ומקנה סמכויות דרקוניות לאפוטרופוס, לצבא ולרשויות הביטחון להחרים או להלאים רכוש פלסטיני כזה, אינה מאפשרת לו לדבר על זכות קניין, ולכן הוא פונה לנימוקים של צורך – החובות הכבדים, המשפחה במצוקה, והיותו אדם זקן שכבר לא יצליח לבנות עסק מחדש.

עבור ההיסטוריונית החברתית, המכתבים למשרד המיעוטים מהווים מקור עשיר לניתוח השוואתי של נבזזים ממעמדות שונים, מחלקים שונים של הארץ – שמשמשים בסוגים שונים של היגיון בירוקרטי ומבקשים להבין באופנים שונים מהי אותה ישות חדשה שהם נאלצים להתמודד מולה. ככאלה, הם משמשים פתח גם להיסטוריה חברתית של המשפט – כיצד המשפט נוצר מלמטה לאור הבחנות בין תלונות מסוגים שונים, כיצד מתפתחים מוסדות שונים כדי להתמודד עם הבעיות בשטח, ומהי תפיסת הצדק שהמתלוננים מקדמים.⁵⁶ היסטוריונים נוטים להתמקד בתוכנם של המסמכים ולהתעלם מהסיפור החיבי בהיבטיהם החומריים: סוג הדף, אופי החתימה, כתב היד ועוד. אך שכבה זו מכילה מידע חיוני לגבי

55 מכתב מאל-חאג' מוחמד עלי חרירי למשרד המיעוטים (3.11.1948) ארכיון המדינה משרד המיעוטים ג-299/41.

56 במאמר הנמצא בשיפוט אנחנו מנתחות בהרחבה את הפטיציות למשרד המיעוטים כיצירה של ערכאה אלטרנטיבית "מלמטה", ראו Leora Bilsky and Liat Kozma "Petitioning the Minister of Minorities 1948–1949" a paper presented at "Is there an Israeli History without Palestinian History?", an international workshop at the Van Leer Jerusalem Institute, (Sep. 14–15, 2022).

יחסי הגומלין בין הכותבים והמכותבים.⁵⁷ כך למשל ניתן ללמוד על מעמד כלכלי מסוג הנייר ומכונת הכתיבה. מי שכתב את פנייתו בכתב יד, לדוגמה, אינו דומה למי שהדפיס אותה על נייר מכתבים – במעמדו, במקצועו וביכולת המיקוח שלו. באותו אופן ניתן להתבונן גם בתרגום. בעצם פעולת התרגום מתגלים לנו שחקנים נוספים שבדרך כלל אינם מוזכרים בשמם – המתרגמים שהעבירו את המכתב מהמקור בערבית לעברית. בשני מקרים הצלחנו לזהות אותם: הסופר יהודה בורלא והבלשן (לעתיד) משה פיאמנטה. ניתן גם לשים לב להבדלים (לעיתים שוליים ולעיתים מהותיים) בין המקור לתרגום, ולשים לב לפרטים שהושמטו לשם הקיצור ומושגים ששוננו, ככל הנראה בכוונת מכוון – כדי להפוך את המסמך למשכנע יותר עבור נמעניו. התרגום לא נועד לאנשי משרד המיעוטים; הרי שר המיעוטים ורוב אנשי המשרד קראו וכתבו ערבית. התרגום הוא לפיכך פעולה מתווכת אל גורם שלישי – אל מחוץ למשרד. התבוננות במבנה התיק והמסמך, לפיכך, מספרת סיפור נוסף, שהטקסט לבדו אינו מספר. התרגומים שלהלן מבוססים על התרגומים של משרד המיעוטים, לצד תיקונים קטנים שלנו – שנאמנים יותר למקור בערבית (התרגום שלנו מסומן בקו תחתון, והתרגום של משרד המיעוטים מחוק בקו). תרגומו של משרד המיעוטים מערבית ככלל הוא תרגום טוב מאוד, אך חשוב היה לנו להעביר לקורא את הניואנסים שאבדו בתרגום.

בשאר אבו נווארה, בעל מוסך מנצרת, פנה בנובמבר 1949 למושל הצבאי בעיר, אחרי שמכתביו הקודמים, מיולי ומאוקטובר, לא נענו. מפנייה זו ניתן ללמוד על השפעת הביזה על חייו של בעל עסק קטן, וכן על מסגור הצדק כפי שהוא מבין אותו. הוא נמנע מלהפנות אצבע מאשימה אל הצבא, אך רומז על כך בבירור, ופנייתו נדחית מפני שאין ביכולתו להוכיח את אחריות החיילים לביזה:

השארתי את כל המכשירים והחלקים הדרושים בתוך החנות, ולבי היה סמוך ובטוח בלילה וביום, שכן ידעתי שיש שמירה, ובלילה יש עוצר, ואין הדבר מתקבל על הדעת שאיש מן החוץ או מאנשי העיר יעזו לפרוץ לחנות בלילה. עוד לא קרה שנגנבה חנותי נשדדה עד כה. מה פשענו אני ובני ביתי המתפרנסים מעבודתי בחנות זו, ובמה פשעי אני, בעוד שאני שוחר שלום ומסרתי את כל העניינים והרכוש למדינה ולנציגי הרשויות ולמשלה הנמצאת בנצרת. לאיזו מוסד רשות אגיש תלונתי? האם מן היישר הצדק הוא שישללו ממני רכושי, יגיע כפי וחנותי, ואני איש המקצוע ואין אני עוסק בדבר פרט למקצוע זה, וכל דבר אחר מלבד עניינים אלה אינו מענייני. כיצד אתפרנס ומנין אביא את מזון טפי וכיצד אוכל להיות בטוח בחיי? אבקשם ליעץ לי במה לעבור מה לעשות, בעוד שפרט למקצועי איני יודע דבר. הנני מצפה מכם לצדק מחכה לישרכם ולכך שתתפללו בענין שדירת חנותי ורכושי – מקור מחייתי, ואבקש להחזיר את הצדק לבעליו.⁵⁸

Maryanne Dever, *Provocations on the Pleasures of Archived Paper*, 41(3) ARCH & 57
Ms. 173 (2013).

התכתבות בעניין בקשתו של בשארה אבו ניארה לקבלת פיצוי עבור רכוש שנגנב ממנו 58
17.11.1948) ארכיון המדינה משרד המיעוטים ג-298/6.

תפיסת הצדק של אבו נווארה בנויה על מושגי שלטון החוק. כאזרח שומר חוק ואיש שלום הוא נותן את מבטחו במדינה החדשה אשר אמורה לספק לו בתמורה ביטחון וסדר. הוא עומד בפני שוקת שבורה כאשר דווקא בשעת העוצר חנותו נשדדת – ולו אין אפילו רשות שאליה יוכל להגיש תלונה. המילה החוזרת שוב ושוב היא צדק (שמופיעה במקור בערבית, אך הופכת ל"יושר" בתרגום המקורי לעברית) – לאור התהום שנפערה מבחינתו בין שלטון החוק לבין עשיית צדק. הפנייה לשר המיעוטים היא האחרונה בסדרה של פניות אל הרשויות שנענו ריקם, והוא מבקש להפוך אותה לערכאת ערעור בהעדר הליך כזה בחוק.

בנובמבר 1948 פנו תושבי עראבה לכומר אל-ח'ורי באסיליוס כדי שייצג את תלונתם על שוד הצאן והבקר של הכפר: "לא ציפינו למעשה כזה מצד הצבא. בשם היושר והאנושיות, הגני מבקשך אפוא לעזור לבני הכפר בהחזרת הצאן והבקר לבעליהם". בערבית הנוסח קצת שונה: "זה לא מה שציפינו לו מהצדק של הצבא", והם פונים לכומר כמי ש"פועל למען הטוב ומשמש כמפלט לעניים"⁵⁹. ממקרה זה אנחנו לומדות כמה דברים: ראשית, השימוש במונחים של אכזבה מלמד על תפיסה מסוימת של צדק, גם אם היא רטורית. שנית, השימוש במתווך, במקרה זה הכומר, מסמל ומבסס קשרי פטרונות שהממשל הצבאי בהמשך יתבסס עליהם בקשר שלו עם הציבור הפלסטיני.⁶⁰

חנא עבד אל-אחד קטאן הוא בעל אמצעים, בוודאי בהשוואה לפונים הקודמים. קטאן פנה לשר המיעוטים כאשר לבית ממכר לחומרי בניין שבבעלותו וכן כאשר לדירתו. את העסק הקים במו ידיו ב-1927, כשהיה רק בן 26, ועתה בבעלותו שתי חנויות. ב-15 במאי 1948 הוא עזב עם משפחתו את ביתם באבו טור והם עברו למשך חודשיים למנזר באותה שכונה, ואז לבית בשכונת בקעה. הוא מבקש פיצוי על הסחורה שאבדה ועל הנזק לביתו. הרשימה הארוכה שהוא מצרף כוללת חומרי בנייה שנשמרו בביתו ובחנויותיו וכן פרטי הנזק לדירה: דלת הכניסה שבורה, מסגרות החנות השבורות, נזק לטיח, וכן גנבה של רדיו פיליפס, רדיו Zeneth, וכל רהיטי חדר האורחים, חדר האוכל ושני חדרי השינה.⁶¹ סיפורו של קטאן הוא סיפור של יזם, הקמת החברה שלו וגורלו וגורל ביתו בעת המלחמה. אנחנו לומדים כאן על תכולתה של דירה של בן מעמד ביניים ומהרשימה – על חומרי הבנייה שמכר וערכם. עבד אל-אחד אל-קטאן (ככל הנראה בנו של חנא), אגב, יקים בשנת 1952 בירדן את חברת "עבד אל-אחד אל-קטאן ובניו", חברה שמתמחה בסחר בעץ לבנייה. בשנת 2002 תקים זו את עמותת קטאן, אחת התומכות הפרטיות החשובות ביותר בתרבות ואומנות פלסטינית מיח'איל אליאס מוסא מתרשיחא קנה בנובמבר 1947 ממחנה לוינסקי בתל אביב מכונית שאינה כשירה לנסיעה, וטרח על תיקונה במשך שלושה חודשים. בנובמבר 1948 הוחרם הרכב על ידי הצבא, והוא מסר את הרכב ללא התנגדות, ועתה – במרץ 1949 – הוא מבקש להשיבו לו, "למען יוכל לכלכל את עצמו ואת בני משפחתו המונים שש נפשות". את הסיום,

59 התכתבות בעניין החרמת צאן ובקר (4.11.1948) משרד המיעוטים ג-309/14.

60 הלל כהן ערכים טובים 37, 52 (2006).

61 התכתבות בעניין תביעתו של חנא עבד אל-אחד קטאן לפיצוי עבור רכושו שניזוק או נתפס (21.12.1948) משרד המיעוטים ג-300/41.

שבו מר מוסא פונה לרחמי שר המיעוטים, "שכן אתם מאנשי הרחמים והצדק", לא טרח המתרגם לתרגם לעברית.⁶²
 אנטון ג'רוס מחיפה שלח שלושה מכתבים לשר המיעוטים. הראשון, מספטמבר 1948, מספר על מכוונות שנלקחו ממקום עבודתו בתחילת מאי של אותה שנה:

הופיעו מספר אנשים ואתם שלש מכוניות משא, נכנסו לבית העסק למקום והתחילו לעקור את המכוונות ממקומן. התנגדתי לכך, אבל לא הצלחתי ולא יכולתי לשכנעם כי מספרם עלה על 20 איש. ולאחר ויכוח סוער-ארוך בקשו ממני את הרשיון העסק, וכשהצגתי בפני אחד מהם, הוא עיין בו ואמר לי כי רשיון זה בטל וכי יש צורך באחד אחר ממשרד "ההגנה" מס. 107. מיד הלכתי להשיג רישיון אחר ונאלצתי לחכות שלש שעות עד שהגיע תורי והיתה זו שעת הצהריים. הובטח לי שאקבל את הרשיון אחה"צ. בשווי למקום עבודתי לבית העסק שלי מצאתי את כל המכוונות ומוצרי המתכת ומכשיירי המסגרות נמצאים על מכונית המשא ומחזיר לבית העסק למקום העבודה, ולא יכולתי להחזיר את הפציי, אלא אך בקשתי מהם לתת לי לפחות קבלה על מה שלקחו, אולם לא שעו לי, אלא הסתפקו בלומר לי: לך ואמור שלקחו הכל.

בשופי כששבתי למשרד בשעות אחה"צ הודעתי דיווחתי להם מה שקרה. והעברוני למשרד מס. 31. פניתי לשם מיד והגשתי את רשימת הדברים שנלקחו מבית העסק שלי ממקום עבודתי. משרד זה דחה אותי בלך ושוב המשכתי לחזור למשרד זה, ודחו אותי בלך ושוב, עד 20-21 ליוני, אז הגעתי לבית העסק שלי כשפניתי למקום עבודתי ומצאתי אותו אדם מעמיס על מכונת משא קשתות פלדה מעובדות ובלתי מעובדות. וכששאלתי היכן הרשות בכתב שבידך המתירה לקחת סחורה זו, ענה בקיצור: מר ליפשיץ! והצביע על וציין באצבעו על מספר חיילים שהיו איתו. שאלתי אותו אמרתי: איך אתה לוקח את הסחורה הזו מבלי לשקול או לספור, מבלי לספור או מבלי כל וללא קבלה. שהיא-תשובתו היתה: לכל שאלה הוא השיב: מר ליפשיץ! והצביע אל החיילים וציין על אותם חיילים. לכן הגשתי בקשה למפקח על הרכוש הערבי, הודעתי לו מה קרה, וצרפתי את רשימת החפצים שנלקחו מבית העסק שלי ממקום עבודתי ושלחתי בדאר רשום ביום 27.6.1948. אח"כ הגשתי בקשה לפתיחת בית העסק שלי מקום עבודתי, בכדי להמשיך בעבודתי עד כמה שאפשר עם בני הנמצאים עתה בחיפה. וקבלתי תשובה כי אוכל לקבל (את החפצים) שהמכתב התקבל ממשרד מס. 31, ונאמר לי כי המפקח על הרכוש הערבי מוכן להגיש לי את העזרה המקסימלית.

אז הגשתי את הבקשה למר גלון, שהעבירני למחלקה הנוגעת בדבר ובקשו ממני שתי ל"י כדי שאוכל לפתוח את בית העסק המקום בנוכחותם. ויום אחד בלבד לאחר התשלום ופתיחת בית העסק המקום, נשבר המנעול והונח במקומו מנעול אחר, ובית העסק והחנות נמסרה לאדם אחר.

62 התכתבות בעניין פנייתם של אסעד אלחקים ומיכאל אליאס מוסה להשיב להם את רכושם שנפתס בידי הצבא (3.3.1949) משרד המיעוטים ג-298/41.

למרות זאת לא אבדה תקוותי מחוש הצדק מיושרה של ממשלת ישראל, בפרט שאני רואה כשני חושב את עצמי לאחד מנתיניה מאזרחיה. אני הוזה ומבקש להתייחס אלי בצדק ולהחזיר לי את זכותי לכן אני שב ומבקש צדק, ושיוחזר המגיע לי.⁶³

מכתב זה מגלה לנו סיפור קפקאי של בירוקרטיה אשר כל מטרתה להתיש את האזרח וללכוד אותו במבוך אינסופי. האזרח הקטן מוצא את עצמו שבוי בלך ושוב, ובתוך כך מאבד את כל רכושו. הרשימות המפורטות שהוא כותב מגלות אמונה בהגנה על קניין פרטי, אשר תיעוד הוא בסיס להשבתו. ואולם ככל שהזמן עובר תקווה זו מתבררה, והרישום מתגלה רק כחלק מתהליך של התשה, כאשר המערכת לא נועדה לשמור על רכושו אלא רק להכשיר את גולתו. במקרה של אנטון ג'רוס הביזה הפרטית וההחרמה החוקית הולכות יד ביד. בתלונתו לא ברור מי היו בוזזים ומי היו מחרימים – והתשובות שהוא מקבל מהמשרד מרמזות שאלה הלכו יד ביד. המתרגם ממיר שוב את הצדק ביושר, אך כאן נוסף ניואנס נוסף: בעוד שג'רוס מגדיר עצמו כנתין, המתרגם ממסגר את דרישתו כדרישה לאזרחות מהותית.

לסיכום, מכתבי הפונים לממשל הצבאי ולשר המיעוטים מלמדים כמה דברים. ראשית, על תפיסת הצדק והאזרחות של הפונים – שמבקשים מענה לפניותיהם ומשתמשים במונחים של צדק, חוק ודמוקרטיה. נקודת המוצא שלהם היא ההבטחה הגלומה בהגדרתה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ומסגור הפניות ככאלה שאמורות לקבל מענה מתוקף הבטחה זו. הם גם נאחזים בניטרליות הפוליטית שלהם כדי להוכיח שהם אינם יכולים להיות מוגדרים כ"אויב" שאת רכושו ניתן להפקיע. שנית, אפשר לראות את כינונה הראשוני של הבירוקרטיה של הממשל הצבאי, את השכבות השונות של תיווך ופטרונאז' שהן מייצרות, את היבטיהם המעמדיים של מכתבי הפנייה ואת התוצאה המשותפת לכולם. כמה מהפניות נכתבות באנגלית או בצרפתית ומודפסות על נייר מכתבים רשמי. פניות אחרות נכתבות בכתב ידו של הפונה, ופניות אחרות של הפונה או הפונים נכתבו על ידי צד שלישי – אולי כותב מכתבים בתשלום. הבירוקרטיה המדינתית מייצרת מראית עין של מענה, אך למעשה – הפונים לא יקבלו את מבוקשם ופניהם יושבו ריקם. יעל ברדה מנתחת את הבירוקרטיה של הכיבוש בראשית שנות האלפיים בהתבסס על המודל ההיסטורי של בירוקרטיה קולוניאלית, דהיינו: היררכיה גזעית, גמישות מנהלית, פרסונליות, מצב חירום מתמיד, ייצור חריגים וחשאיות.⁶⁴ בדומה, הבירוקרטיה שנוצרה כדי להתמודד עם הרכוש הפלסטיני אימצה כללים שונים ליהודים ולערבים, ובכסות של מצב חירום ושיקולי ביטחון יצרה מצב מתמיד של אי ודאות. חופש פעולה לפקיד בשטח וחשאיות לגבי שיקולי המערכת יצרו מעט מאוד פתח לערעורים.

שלישית, אנחנו למדות כאן על נקודת הפתיחה הכלכלית של אזרחי ישראל הפלסטינים עם תחילתו של הממשל הצבאי. בעוד שהמחקר ההיסטורי עסוק בעיקר בנדל"ן – הביזה הפרטית של חפצי היום יום מלמדת אותנו על הפשטת קהילות ואינדיבידואלים מאמצעי הקיום הבסיסיים שלהם – בין אם אלה תושבי עראבה שצאנם נגזל, המוסכניק שכל כלי

63 התכתבות בעניין תלונתו של אנטון ג'רוס על פגיעה בביתו ובחנותו (15.9.1948) משרד המיעוטים ג-310/4.

64 יעל ברדה הבירוקרטיה של הכיבוש: משטר היתרי התנועה בגדה המערבית, 2006-2000. 19 (2012).

עבודתו נגזלו או בני מעמד הביניים שנאלצו לרהט מחדש את ביתם לאחר שחפציהם נשרדו או הוחרבו במתכוון.

ה. היסטוריה של המשפט

אנחנו מבקשות להתעכב על ההשלכות של עצם ההבחנה בין ביזה חוקית לביזה פרטית, שמארגנת את הטיעון בספר של רוז. הבחנה זו גורמת לטענתנו לראות רק את הפסיביות של השלטונות, או את הקצינים והשוטרים אשר מועלים בתפקידם, ולא את המערך החוקי וההירוקרטי שנוצר לטיפול ב"רכוש נטוש". ההבחנה מובילה לכך שהספר אינו מקדיש דיון נפרד למערך המשפטי שנוצר במהלך הביזה ובעקבותיה (אלה שייכים לכאורה להסדרה הציבורית).⁶⁵

הספר נפתח עם ציטוט מדבריו של רב שפריר, האפוטרופוס על נכסי נפקדים:⁶⁶

בריחתם המבוהלת של התושבים הערכים בהמוניהם ונטישת רכוש עצום, במאות ואלפים [של] דירות, חנויות, מחסנים ובתי מלאכה, הפקרת תבואות בשדות ופרי בגנים, פרדסים וכרמים, כל זה תוך מהומת המלחמה (...) העמידה את הישוב הלוחם והמנצח בפני פיתוי חומרי חמור (...) יצרי הנקמה, הצידוק המוסרי והפיתוי החומרי הכשילו רבים (...) הדברים בשטח התגלגלו במדרון בלא מעצור.⁶⁷

רוז מותיר את הציטוט הזה ללא כל הערה, אך בעינינו הוא אינו רק תיאור מצב, אלא משקף וממסגר את המשגת הביזה בעיניים ישראליות. הניסוח של כתב האשמה הזה נגד הבוזים, כשהוא בא מפי האפוטרופוס לנכסי נפקדים, מבוסס על הבחנה בין הביזה מצד אחד לבין החוק מן הצד השני. האפוטרופוס והחוק נמצאים בצד הרציונלי, ואילו הביזה נמצאת בתחום הרגשות והיצרים. ואולם, למעשה משני הצדדים של המשוואה מצויה ביזה, ולא ברור כלל שלביזה הפרטית השלכות חמורות יותר מאשר לזו שאחראי עליה האפוטרופוס. התיאורים הרבים בספרו של רוז מלמדים גם שלא התקיימה הבחנה ברורה בין הצבא, המשטרה והאזרחים – והם שיתפו פעולה ובאו אלה בעקבות אלה. בביזה השתתפו, לדוגמה, קצינים שהורידו את סימני דרגותיהם, ואזרחים המסתמכים על הרשאות לכאורה של קצינים.⁶⁸ אמירתו של האפוטרופוס יוצרת מצג שווא כאילו הוא עצמו אינו מעורב, וכי החוק הוא הפתרון ולא חלק מהבעיה. התנערותו של האפוטרופוס מהביזה הפרטית יוצרת מניה וביה לגיטימציה לביזה הממוסדת (אשר מבחינה משפטית מכונה החזקה, תפיסה, חרמה, הפקעה, לקיחה או הקניה

65 בחלק השני של ספרו של רוז יש פרק העוסק בהבחנה בין ביזה אישית לקולקטיבית, ראו רוז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 220-231. אולם גם בו אין ניתוח של הוראות המשפט הבינלאומי, החוק הישראלי, הפסיקה בנוגע לביזה וכיו"ב.

66 המשרד שהוקם ביולי 1948 נקרא "האפוטרופוס על הרכוש הנטוש", ורק בינואר 1949 הוסב השם ל"אפוטרופוס לנכסי נפקדים", ראו לעיל ה"ש 1, בעמ' 25, הערה 17.

67 רוז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 25, לקוח מתוך דו"ח על פעילות האפוטרופוס לנכסי נפקדים (18.4.1949) תיק משרד האפוטרופוס לנכסי נפקדים ארכיון המדינה ג-5434.

68 רוז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 60. בנוסף, בהערת שוליים 100 בעמ' 52, רוז מפרט מקרים שונים שמצויים בתיקי משרד המיעוטים אשר מערבים חיילים, שוטרים ואזרחים, עם אישורים, אישורים למחצה, אישורים בדיעבד וכיו"ב.

לחלופין).⁶⁹ יתרה מזאת, ניסוחיו של האפוטרופוס מלמדים שגם כאשר הוא מגנה את הביזה הפרטית, השפה שבה הוא משתמש מגלגלת את האחריות אל "התושבים הערכים" שברחו, הפקירו ונטשו (ממש כמו הביטוי "רכוש נטוש" עצמו). זוהי הפעולה האקטיבית היחידה בציטוט לעיל, והיא זו ש"העמידה את הישוב הלוחם בפני פיתוי חומרי חמור". לדידו של האפוטרופוס היישוב הלוחם הוא פה הקורבן של פיתוי ויצרים בלתי נשלטים. ציטוט זה היה יכול להתחיל דיון בכינונו של המערך החוקי התרבותי והבירוקרטי שאפשרו את הביזה והצדיקו אותה, ואולם בספרו של רוז אין הציטוט זוכה לדיון ביקורתי.

אין גם דיון שמוקדש להצגת הבירוקרטיה, התפקידים וחלוקת הסמכויות בנוגע לרכוש הנטוש.⁷⁰ הקוראת צריכה לנחש ולהשלים את הפאזל מתוך הוויכוחים והציטוטים. האמתלה שרוז נותן לכך היא שהביזה הפרטית מעולם לא הייתה "רשמית" או "חוקית".⁷¹ ההבחנה גם מונעת הבנה של תהליכים, כגון, כיצד השתלטות על קניין שנעשתה ללא סמכות חוקית מקבלת בדיעבד אישור,⁷² וכיצד חוקי תשריר רטרואקטיבי מעניקים תוקף חוקי ללקיחות

69 כך, למשל, ס' 2(ב) לפקודת שטח נטוש, תש"ח-1948 קובע שלצורכי הפקודה ניתן להסמיך את ראש הממשלה [...] להתקין תקנות, [...] בענייני "הפקעה והחרמה לגבי נכסים נדים ושאינם נדים, בתוך כל שטח נטוש"; תקנה 4 לתקנות שעת חירום (עיבוד אדמות מוברות), התש"ט-1948 מסמיכה את שר החקלאות לקבל לחזקתו אדמה מוברת; ס' 19(ב) לפקודת המסחר עם האויב, 1939 קובע כי ניתן "להקנות לאפוטרופוס הקבוע כל רכוש של האויב או לדאוג להנחלתו של אותו רכוש האויב לידי האפוטרופוס"; ס' 4 לחוק להסדר תפיסת מקרקעים בשעת חירום, התש"י-1949 מאפשר לרשות מוסמכת לצוות על תפיסת מקרקעים; ו-ס' 4 לחוק נכסי נפקדים, התש"י-1950 קובע שנכסי הנפקדים יוקנו לאפוטרופוס הממונה על נכסי נפקדים. גם בפסיקה אין אחידות במונחים ובפרשנות. בעוד שיש פסיקה שקובעת ש"הקניה" לאפוטרופוס אינה בגדר הפקעה או החרמה (ת"א (מחוזי חיפה) 458/00 עסמאת בהאי נ' האפוטרופוס על נכסי נפקדים, פס' 25 לפסק דינו של השופט עמית (פורסם בנבו, 19.9.2002)), פסיקה אחרת קובעת כי מדובר למעשה בהפקעה של הזכויות (ע"א 5931/06 דאוד חטאב חסיין נ' שאול כהן, פס' 15 לפסק דינו של השופט גרוניס (פורסם בנבו, 15.4.2015)).

70 פרק בספרו של רוז שנקרא "שטרית כ'מקונן מקצועי" מספר כבדרך אגב את צמיחת המנגנון הבירוקרטי מלמטה, אך מתמקד בשר המיעוטים שטרית ובתלונותיו שאינן נענות, ראו רוז, לעיל ה"ש 1 בעמ' 238-241. לדוגמה לספר שכן עוסק בבירוקרטיה ומתמקד במנגנון הבירוקרטי של הכיבוש בשטחים ראו יעל ברדה, לעיל ה"ש 64.

71 רוז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 292.

72 בעת המלחמה נתפסו בניינים, דירות ומפעלים על ידי רשויות שונות מכוח צווים של מפקדים צבאיים. כדי להשתית את ההחרמות על בסיס חוקי, הותקנו תקנות שעת חירום (תפיסת נכסים), התש"ט-1949, שהפכו לימים לחוק להסדר תפיסת מקרקעים בשעת חירום, התש"י-1949. התקנות אפשרו לרשות המוסמכת להוציא תעודות אשר הכשירו לאחר מעשה את הפעולות שנעשו בעת המלחמה. ראו הופנונג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 164-165.

אסורות.⁷³ מדובר בתהליך מתמשך של התהוות הגופים והחוקים שאחראים לטיפול באותו רכוש, פעמים רבות בתגובה לתהליכים שצומחים מהשטח.⁷⁴ העדר דיון בספר במערך החוקי לטיפול בנכסי נפקדים מונע הבנה כיצד החוק עצמו לוקח חלק פעיל בתהליך הנישול הקנייני, כיצד יצירת דיני ראיות מיוחדים לחקיקה הקניינית של נכסי נפקדים מנעה אפשרות מן הנפגעים להצביע על טעויות של הגופים הממונים, והעניקה חסינות להחלטותיהם.⁷⁵ החקיקה העבירה את הנושא מבתי משפט רגילים לטריבונלים מעין-שיפוטיים המקיימים את דיוניהם בפרוצדורה מיוחדת ועל פי כללים ראייתיים מיוחדים.⁷⁶ בנוסף, דיני הפרוצדורה החלים על נכסי נפקדים העבירו נטלי הוכחה אל מי שרכושם נכזז וכך מונעת מהם הלכה למעשה אפשרות לקבל אותו בחזרה. כך, למשל, סעיף 30 לחוק נכסי נפקדים הפך את נטל ההוכחה בהתדיינות משפטית. לפי סעיף זה אישור של האפוסטרופוס כי אדם הינו נפקד, או כי נכס הינו נכס נפקד, העביר את חובת הראיה על הטוען היפוכו של דבר. לבסוף, חנינה כללית בשנת 1949 סתמה את הגולל על העמדה לדין של אלו שבזו.⁷⁷ בקיצור, הניסיון של הספר להתמקד רק ב"ביזה הפרטית" מונע הבנה כיצד הייתה זו המשכו של מערך של נישול חוקי על ידי המדינה ומהם יחסי הגומלין שהתקיימו בין ההקניה, ההפקעה, ההחרמה והביזה הפרטית.

המחוקק הישראלי התלבט בין מודלים שונים להשתלטות על הרכוש הפלסטיני העצום. מודל אחד היה מבוסס על הפקודה המנדטורית לגבי נכסי אויב, 1939,⁷⁸ ושיקף את המשפט הבינלאומי בזמנו, ומודל אחר היה מבוסס על החוקים שנחקקו בפקיסטן ובהודו ב-1948 לגבי

- 73 חוק רכישת מקרקעים (אישור פעולות ופיצויים), התשי"ג-1953, אפשר לשר האוצר לתת תעודות המעבירות בעלות בכל נכס לרשות הפיתוח בהתקיים התנאים המנויים בחוק, ונועד לאשר בדיעבד פעולות שנעשו ללא אסמכתא חוקית. ראו הופנונג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 168-169.
- 74 כך, למשל, ס' 38 לחוק נכסי נפקדים וחוק רכישת מקרקעים (אישור פעולות ופיצויים), התשי"ג-1953 נתנו לגיטימציה והכשרה לפעולות שנעשו בדיעבד.
- 75 כך, למשל, ס' 17(א) לחוק נכסי נפקדים קובע כי "כל עסקה שנעשתה בתום לבב בין האפוסטרופוס ובין אדם אחר בכל נכס שהאפוסטרופוס חשבו בשעת העסקה לנכס מוקנה לא תיפסל ותעמוד בתקפה גם אם יוכח שהנכס לא היה אותה שעה נכס מוקנה". בעניין זה ראו ע"א 170/66 וספיה פיאד הידועה וספיה אל-עמר אל-חסן דרויש על-אל-דין נ' האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, ר"א 4' אח', פ"ד כ(4) 433, 436 (1966).
- 76 למשל, לפי תקנות שעת חירום (עיבוד אדמות מבורות), התש"ט-1948 החלטות שר החקלאות לקבל אדמות לחזקתו לא היו ניתנות לתקיפה ישירה בבית המשפט. בתקנות נקבעה ועדת ערעור, שהחלטותיה היו סופיות. רק בתיקון התקנות משנת 1966 ניתנה זכות ערעור על החלטות הוועדה לבית המשפט המחוזי לפי תקנה 21(ב). ראו הופנונג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 167.
- 77 שטרן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 260.
- 78 לעניין זה, ראו אייל זמיר ואייל בנבנישתי "אדמות היהודים" ביהודה, שומרון חבל עזה ומזרח ירושלים 116-118 (1993) (להלן: זמיר ובנבנישתי), שם נכתב כי פקודת המסחר עם האויב, 1939, שיקפה את המשפט הבינלאומי בזמנו אשר הכיר בזכותו של כל צד לוחם להחריס את רכוש מדינת האויב, ולנהל את רכוש אזרחי מדינת האויב או תושביה באופן המונע מאותם אנשים את היכולת ליהנות מרכוש זה, בהנחה שרק שיקולים כלכליים או שיקולי הדדיות יניאו מדינה מלפגוע ברכוש אזרחי אויב.

רכוש נפקדים.⁷⁹ החוק הישראלי הגדיר את הפלסטינים ה"נפקדים" באופן רחב שכלל את כל "מי שלאחר יום 29 בנובמבר 1947 היו לאזרחי מדינות ערב שלחמו בישראל, או שנמצאו בארצות אלה או בכל חלק של ארץ-ישראל שמחוץ לשטח ישראל, או כאלה שיצאו ממקום מגוריהם הרגיל בארץ-ישראל אל מקום שמחוץ לארץ-ישראל לפני יום 1 בספטמבר 1948 או אל מקום בארץ-ישראל שהיה מוחזק אותה שעה בידי כוחות שביקשו למנוע הקמתה של מדינת ישראל או שנלחמו בה לאחר הקמתה".⁸⁰ החוק הסתמך על הפקודה הבריטית לגבי נכסי אויב, אך הרחיב את הגדרת הנפקדים מעבר ל"אויבים" בהתאם למודל הפקיסטני-הודי. המודל הבריטי היה מבוסס על מצב מלחמה בין מדינות, ונמשך כל עוד נמשך מצב המלחמה. כך לפי פקודת המסחר עם האויב, 1939, "אויב" מוגדר על פי נתינות או על פי טריטוריה. לעומת זאת התקנות, ובעקבותיהן חוק נכסי נפקדים, קבעו כי בנוסף למי שהיו אזרחים של אחת משבע מדינות אויב ייחשבו לנפקדים גם אזרחים ארצישראליים אשר בתקופה שהוגדרה בחוק יצאו ממקום מגוריהם הרגיל אל מקום שמחוץ לארץ ישראל, או אל מקום בארץ ישראל שהיה מוחזק בידי כוחות שנלחמו במדינה. בנוסף, בניגוד למודל הבריטי אשר היה מוגבל בזמן וניסה להקפיא את המצב עד לאחר המלחמה, כאן לא מדובר במצב זמני, ולכן היה צורך להרחיב את סמכויות האפוטרופוס בהתאם למודל הפקיסטני-הודי, כדי לאפשר לו לנהל את הרכוש הפלסטיני העצום שהועבר לידיו.⁸¹

רז בספרו אינו מתייחס להיבטים המשפטיים של הביזה הממוסדת. ההתמקדות של הספר רק בביזה הפרטית יוצרת את הרושם שהבעיה צומחת "מלמטה", מתוך יוזמות של אזרחים או חיילים שסרחו, ואילו החוק ונציגי החוק מנסים אך אינם מצליחים לעמוד בפרץ (המתואר, כאמור, בצייטוט מפי האפוטרופוס כגל / מגפה מדבקת / יצרים בלתי נשלטים). מערכת החוק מגיבה רק בדיעבד, מתוך קוצר יד, ובאופן רופס. אולם, למשפט היה תפקיד מרכזי בהשתלטות על הרכוש הפלסטיני. ראשית, במקום להגן על עקרון הקניין הפרטי, החוק היה אמצעי עיקרי ליצירת חריגים לעיקרון זה.⁸² תקנות חירום משנת 1948 הסמיכו

79 לעניין זה ראו Forman & Kedar, לעיל ה"ש 33; ח. בנטל "להבהרת דמות תקנות בדבר נכסי נפקדים" הפרקליט 151-150 (1949); Raphael Stern, *Uncertain Comparison: Zionist and Israeli Links to India and Pakistan in the Age of Partition and Decolonization*, 35 LAW & HIST. REV. 451 (2021).

80 1' (ב) לחוק נכסי נפקדים.
81 בנטל מציין כי חוקי פקיסטן-הודו מרשים לאפוטרופוס להשלים בניינים, להשכיר נכסי דלא ניירי לתקופה שתיראה לאפוטרופוס ולמוכרם בשעת הצורך. בנטל, לעיל ה"ש 79, בעמ' 152, וראו למשל ס' 7 לחוק נכסי נפקדים (שמירה על נכסים מוחזקים, הוצאות והשקעות) וס' 8 (עסקי נפקדים).

82 בתחילה מדובר היה בהסתמכות על חקיקה מנדטורית כמו תקנות ההגנה (שעת-חירום), 1945, ופקודת שטח נטוש, תש"ח-1948, ומאוחר יותר על תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, התש"ט-1948 ועוד. ר. ב"ק 1950 נחקק חוק נכסי נפקדים. עם זאת, כפי שטוען יובל ארז, תופעת ההחרמות של דירות וחדרים לטובת פקידי ממשל הייתה רחבה, כללה גם דירות של יהודים, וזכתה לאישור של בתי המשפט (ר' יובל ארז "דירה להחרים" בכרך זה). ואולם, חשוב לציין את ההבדלים בין הפגיעה בזכות הקניין של יהודים אל מול פלסטינים. במקרה הראשון מדובר היה בהחרמות אינדיבידואליות לתקופה מוגבלת בזמן, עם פיצוי כספי, אפשרות ערעור ופיקוח

את הרשויות ליטול חזקה מיידית ברכוש פרטי בלי להיזקק להליכים המנהליים והמשפטיים המקובלים בימי שלום, והעניקו סמכות לרשויות להוציא תעודות המהוות ראייה שאינה ניתנת לסתירה בכל הליך שיפוטי.⁸³ שנית, כל מי שנתפס בהגדרת "נפקד" רכשו הוקנה לאפוטרופוס. בצורה כזו נותקו זכויות הבעלות של כל מי שהוגדרו כ"נפקדים" מרכושם באופן קולקטיבי, והנטל עבר אל היחיד לפנות לערכאות כדי לשכנען שחלה טעות בעניינו.⁸⁴ הדוגמאות שהבאנו מארכיון משרד המיעוטים משקפות את השבר שחווים הפלסטינים-הנוכחים כאשר האפוטרופוס – שאמור היה להגן על רכושם, או הצבא והמשטרה שאמורים היו להגן על הסדר והביטחון – מצדיקים את הביזה, מגינים עליה ומגלגלים עליהם את נטל ההוכחה (להוכיח שהם לא נפקדים, להוכיח בעלות, ולהוכיח שמי שגנב בזמן העוצר היו חיילים ולא אזרחים). הלכה למעשה היה למשפט תפקיד מכונן וטרנספורמטיבי בתהליך הביזה (החוקי והלא חוקי). במקרה הישראלי ישנם מחקרים על קשרי הגומלין בין משטר האזרחות ההיררכי שנוצר בישראל לבין מערך החקיקה והמוסדות שניהלו את "נכסי הנפקדים".⁸⁵ גם הספרות הכללית על ביקורת המשפט מלמדת כי המשפט לעולם אינו משקף פסיבי של מציאות אובייקטיבית, אלא הוא משתתף פעיל בהבנייתה. כך, בנוגע לשתי מלחמות העולם, קיימת ספרות ענפה המציגה את תפקיד המשפט והמשפטנים בטרנספורמציה של מושג הקניין⁸⁶ – כיצד עקרון ההגנה האוניברסלית על הקניין הפרטי שהחל לקבל הכרה במשפט הבינלאומי בתחילת המאה העשרים הוחלף במהלך מלחמת העולם הראשונה והשנייה בהגנה סלקטיבית על הקניין של אזרחי הקבוצה הלאומית, תוך הדרתם של מי שנחשבו "נתיני אויב".⁸⁷

בהקשר הישראלי ניתן לראות כיצד חיילים ואזרחים, שומרי חוק בדרך כלל, מקבלים לגיטימציה מדברי החקיקה החדשים המסמנים את דרך המלך של הביזה עבור רשויות המדינה, מאחר שהם אינם רואים הבדל מהותי בין לקיחה פרטית לציבורית, ולהפך, הם

שיפוטי, והיא צומצמה בחוק לנכסי דלא נידי. לעומת זאת, ההחרמה של הרכוש הפלסטיני הייתה קולקטיבית, חוק נכסי נפקדים נועד לנתק זיקה קניינית בין הנפקדים לרכושם, ולכן הם לא נהנו מהגנות דומות. ראו סנדי קדר "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל" *עיוני משפט* כא(3) 665, 682-687 (1998).

83 הופנונג, לעיל ה"ש 12, בעמ' 161.

84 ראו תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, תש"ט-1948, וכן ס' 4, 27-28 לחוק נכסי נפקדים.

85 SHIRA ROBINSON, *CITIZENS STRANGERS: PALESTINIANS AND THE BIRTH OF ISRAEL'S LIBERAL SETTLER STATE* (2013).

86 Cristiano La Lumia, *From Protection to Liquidation. The Case of the Milanese Jurists and Enemy Alien Property (1915-1920)*, 28 *EURO. REV. OF HIST.* 199 (2021).

87 ראו זמיר ובנבנישתי, לעיל ה"ש 78: "הסכמי ורסאי משנת 1919, וההכרה בחשיבות הרכוש הפרטי והציבורי למאמץ המלחמה בעידן של מלחמה טוטאלית וממושכת, הביאו לכירסום בהגנה שהמדינות השונות, כמו גם המשפט הבינלאומי, העניקו לרכוש האויב ואזרחיו, הנמצא בשטחן". לדיון בטרנספורמציה שהתרחשה במהלך ולאחר מלחמת העולם הראשונה, ראו Daniela Luigia Caglioti & Catherine Brice, *Property Rights in Wartime – Sequestration, Confiscation and Restitution in Twentieth-Century Europe*, 28(2) *EURO. REV. OF HIST.* 163 (2021).

מעלים טענות זכות שונות (כגון שהם הפכו נכים במלחמה, או שהם נלחמו ומגיע להם חלק מן השלל).⁸⁸ כך, ההבחנות שנוצרות בחוקים החדשים מלכתחילה כדי לתת כלים לאפורופוס ולמוסדות המדינה לתפוס את הרכוש הפלסטיני הרב ולעצור את הביזה משמשות גם אזרחים וחיילים להצדיק בדרכים שונות את ההשתתפות בכיזה וכמה שהיה נחשב בימים רגילים לגנבה ולשוד לאור יום.

הציטוטים הרבים בספר של רז מלמדים שההבחנות המשפטיות נמצאות גם בתודעה של השחקנים השונים, והן מבצבצות בצורות שונות כאשר הם מנסים לשרטט את גבולות האסור והמותר בנוגע למציאות החדשה. ואולם, כפי שעולה מתוך התיאורים בספר, ההבחנות החוקיות יכולות לשמש גם למטרה ההפוכה – כדי להגדיל את תחומי "הביזה הלגיטימית". כך, למשל, כאשר "צורך צבאי" מורחב עד מאוד כדי לכלול "הצטיידות" של יחידות צבא לצרכים שונים, כגון ערבי תרבות וחברה (שטיחים, פסנתרים, קישוטים).⁸⁹ בניגוד לטענה המארגנת של הספר בדבר ההבדל המהותי בין ביזה פרטית להחרמה ציבורית, לאורך הספר רואים שוב ושוב עד כמה הגבולות בין המותר לאסור נזילים ומטושטשים. בין החרמה חוקית (עבור מדינה) לביזה פרטית (ללא סמכות, על ידי אזרחים וחיילים) – נמצאת קטגוריה רחבה של ביזה "לטובת הכלל" (יחידות צבא, הכשרה, קיבוצים), אשר אותה מצדיקים עקרונית כל המשתתפים בדיון. הקטגוריה האמורפית הזו אינה מאפשרת הבחנה ברורה בין פרטי לציבורי, בין חוקי ללא חוקי, ומביאה ל"גלישה" בין התחומים. מעניין שלמרות הדיונים הארוכים, החשש שאנשי הציבור מביעים מפני תופעת הביזה הפרטית הוא מפני השחתה של הצבא או הממשל הישראלי, פגיעה בכושר הצבאי או במוסר של החיילים, ולא בשל הוצאתם הגורפת של פלסטינים מהגנת שלטון החוק.⁹⁰

נביא שני ציטוטים שמובאים בספר אך אינם זוכים לניתוח עקרוני. התובע הכללי של אזור תל אביב, עזרא רייכרט, מצביע על כך שהגבול בין ביזה להפקעה אינו ברור כלל:

השוד לצרכים מלחמתיים. אם יוצאות מיפו מכוניות עם מקררים ושטיחים בשביל הגדודים, אז קשה אחר כך לדעת מה מזה מתגלגל למפקד עצמו. כך שאין להבחין בין שוד לצרכים מלחמתיים ושוד אישי. באיזה מקרה זה שוד ובאיזה מקרים החרמה? הכל רק שמות. במקרי [ביזות] המפקדים אין מה לעשות. תופעת השוד היא כל כך כללית אם נתחיל מ'א' עד ת', יש לפורר את החטיבה ואז נעמוד בלי צבא (...) אולם גם שאלת "הפרק החדש" היא רצינית. תמיד יהיה דף חדש ומתי ייגמרו הדפים? כשלא יהיה מה לשרוד? או ישרדו מיהודים?⁹¹

88 שטרן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 266, 270-271.

89 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 127, 230, 257.

90 שם, בעמ' 68: "שוד זה נעשה להופעה כללית, ולא רק מבתי ערבים, כי אם גם בשכונה היהודית תלפיות", בעמ' 83: "הגניבות והביזה לבשו ממדים מחרידים וחיילינו עוסקים במלאכה זו במידה המסכנת את כשרם הקרבי והתמסרותם לתפקיד", ובעמ' 84: "הרי הפקרות נוראה מתפשטת והולכת גם בין הנוער וגם בין המבוגרים, כי שוד הוא מחלה מדבקת".

91 שם, בעמ' 118.

בדומה, גולדה מאיר מצביעה על כך כי הקטגוריה של "הכלל" חסרה גבולות ברורים והיא תביא בסופו של דבר לקריסת כל ההבחנה בין מותר לאסור:

אחר כך עומדת שאלה – לכלל מותר? כלל בתור משק, כלל בתור יחידה צבאית, המותר לכלל, ליחידה, לסדר רדיו ופסנתר וחדר תרבות... הוא אומר לי: מה יש? פסנתר זה צורך צבאי, לחיילים נחוץ פסנתר. וזה שלל מלחמה. ולמשק מותר? אם מותר למשק, ואם מותר ליחידה – אין ברירה, ופרט גם כן ייקח...⁹²

אנחנו טוענות שניתוח הדרך שבה נשחקות הבחנות בסיסיות של שלטון החוק, כאשר חיילים ואזרחים מן השורה מתחילים לשדוד ולגנוב, חייב היה להתחיל עם מערכת ההבחנות החוקיות ומערך ההצדקות אשר החוק מספק, וכיצד אלו עוזרים להגדיר מחדש את יחסי הגומלין בין המותר לאסור. בהקשר זה, מרתק היה לעקוב אחר התפתחות השפה, אשר הולכת בעקבות החוק ומבקשת להלבין את המעשים: הבוזים אינם מדברים על גנבה או שוד, אלא על שורה של ביטויים מסתירים: "להסתדר", "להצטייד", "ניקו".⁹³

הציטוטים שרז מביא מלמדים כי גם אספות של "חשבון נפש" ו"טיהור" אצל החיילים מובילות בסופו של דבר להעברת "ביזה פרטית" לטובת הכלל (היחידה, המשק, ההגנה, הצבא) – בשום מקום אין הוא מציין את העובדה שלעולם הביזה אינה מוחזרת לבעלים המקוריים. כך אפילו ניסיונות של יחידות צבא להתמודד עם ביזה על ידי חיילים יוצרים אולי מנגנון של טיהור פנימי, אבל לא למטרה של הגנה והשבה של הרכוש לבעליו הקודם הפלסטיני.⁹⁴

מתוך הספר עולה גם עולם דימויים תרבותי אשר משמש את הדוברים כדי לתת פשר לפעולותיהם, או כדי לבקר פרקטיקות שונות של ביזה. אנו מסכימות עם ההיסטוריון אלון קונפינו כי יש להוסיף לסיפור הצבאי והפוליטי על 1948 "פרשנות לתרבות היהודית בת הזמן שאפשרה לדמיין את הגירוש ולהצדיקו".⁹⁵ הדבר נכון שבעתים לשאלת הביזה, אשר עסקו בה אנשים מכל שדרות הציבור, ומעניין במיוחד הוא עולם הדימויים של השואה שמעלים אנשי ציבור ואנשים פרטיים ביחס אליה. אזכורי שואה כוללים למשל מדבריה של נתיבה בן יהודה שאומרת "התמונות האלה היו ידועות לנו, אבל איך תמיד עשו לנו את הדברים האלה, בשואה, במשך כל המלחמה העולמית וכל הפוגרומים... ופה – פה אנחנו עשינו את הדברים האיומים האלה לאחרים".⁹⁶ התובע הכללי משה בן פרץ כותב: "פשוט פוגרום. ירו בתמונות – זוועה".⁹⁷ אנשי שמאל ערבי מדברים על יצירת "גטו" ערבי בחיפה, ובהמשך יוסף ושיץ כותב בהקשר זה: "האם מדינת ישראל תהיה מדינה דמוקרטית או מדינה

92 שם, בעמ' 257.

93 שם, בעמ' 75, 143, 231, 257.

94 שם, בעמ' 223, רו מצטט בלי ביקורת את הכרוז ללוחם העברי שבו נקרא הלוחם להימנע מביזה, שכן "כפסע בין 'כבוד הלוחם' ל'קלון בבוז'". זהו שיח פנימי של כבוד, שאינו מתעניין בהגנה על רכוש פלסטיני.

95 אלון קונפינו ונסיים ושלג בפלשתינה ובישראל: טנטורה, היסטוריה משנת 1948 "זמנים 121 (2013), 23, 16.

96 רו, לעיל ה"ש 1, בעמ' 33.

97 שם, בעמ' 41.

פאודרלית עם מנהגי ימי הביניים וחוקי נירנברג.⁹⁸ עיתון "על המשמר" מצוטט כמתמלל את התושבים הערבים שתוהים: "האם כאן שלטון היטלר".⁹⁹ הציטוטים הרבים מהארכיונים, מהעיתונות ומספרות הזיכרונות מאפשרים לנו הצצה לעולם התרבותי של העוסקים בביזה, ואף לביקורת בזמן אמת על פרקטיקות של ביזה. ואולם, רז אינו מתעכב לנתח את עבודת ההצדקה שדימויים אלו עושים עבור המשתתפים, למעט במקרה של אבא קובנר, אשר את השימוש שלו בשואה לצורכי דה-הומניזציה של חיילים מצריים רז מבקר בחריפות.

1. לוחמים במשפט – ביזה ושלטון החוק

אם ספרו של רז לוקה בחסר בנוגע לניתוח ביקורתי של תפקידו המכונן של החוק בביזה רחבת ההיקף של הרכוש הערבי, הרי שספרה של ענת שטרן, **לוחמים במשפט – השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות**, משלים את התמונה ומתאר את המערך החוקי והבירוקרטי, כמו גם את מגוון ההצדקות שעשו חיילים ואזרחים אשר נתפסו ולעיתים (רחוקות) הועמדו לדין. את הקמת המערך היא מתארת כההליך מתגלגל, שמתפתח כמענה להתפתחויות שעולות מהשטח.¹⁰⁰ אולם גם ספרה של שטרן נכתב "במעמד צד אחד", ואינו מנסה להוסיף את נקודת המבט של הנבזים. היעדרותם מהדיון מאפשרת לה להציג סיפור הירואי של ההתמודדות המשפטית עם הביזה כרגע מכונן וכניצחון שלטון החוק הישראלי, במקום לפתח ניתוח ביקורתי.¹⁰¹

מאחר שענייננו כאן הוא הביזה הפרטית, בחרנו להתמקד בפרק 6 שאותו שטרן מקדישה להתמודדות הצבא עם עבריינות אזרחית במלחמת העצמאות. במרכז הפרק נמצא בג"ץ 4/48 אשר בו תבע אריה מוגילניצקי, אשר נתפס בוזז רכוש פלסטיני ביפו, את זכותו כאזרח שאינו חייל צה"ל להישפט בפני בית משפט אזרחי ולא צבאי, וזכה במשפט.¹⁰² שטרן כותבת:

עצם קיומה של ערכאת בג"ץ, הבוחנת את חוקיותם של הליכים שבוצעו בצבא בעוד מלחמת העצמאות מתחוללת, אינה תופעה מובנת מאליה, וכמוה גם עצמאותם של השופטים, שקבעו שלא בית דין צבאי, אלא רק בית דין אזרחי רשאי לודן בענייניהם של אזרחים... על כן ראויה הפסיקה בעניין מוגילניצקי לציון מיוחד. ההליכים של משפט זה... הדגימו את החשיבות שייחסה החברה

98 שם, בעמ' 50.

99 שם, בעמ' 59.

100 ראו בייחוד פרקים 8 ו-9 לספרה של שטרן, לעיל ה"ש 2.

101 להתחלת ניתוח כזה ראו Ronit Levine Schnur, *Constitutional Property Rights in Israel and the West Bank*, in THE OXFORD HANDBOOK ON THE ISRAELI CONSTITUTION (Aharon Barak, Barak Medina and Yaniv Roznai, eds., forthcoming). לויין-שנור טוענת כי גם חוקי היסוד של שנות התשעים, שנתנו הגנה חוקתית על זכות הקניין בישראל, לא הובילו להכרה בעוולות העבר לגבי הקניין הפלסטיני, וגם לא הובילו לשילומים, פיצויים או לשינוי גישה בהפעלת חוק נכסי נפקדים על רכושם של פלסטינים. לטענתה, בית המשפט העליון היה שחקן מרכזי בפגיעה בזכויות הקניין של הפלסטינים.

102 שטרן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 187-188, אשר מפנה ל"בקשה לפי תקנות בית דין גבוה לצדק", 13 ביולי 1948, ארכיון צה"ל, 5/161/1961.

היישובית לשימור שלטון החוק. זאת כבר מהרגעים הראשונים של החלת הריבונות, שהתרחשה תוך כדי מלחמה ומעבר בין מערכות שלטון...¹⁰³

שטרן רואה בהחלטת בג"ץ שאין סמכות לבית דין צבאי על אזרחים כתחילתו של שלטון החוק בישראל. ואולם, מבט מקרוב בפרטי הפרשה ופסק הדין מגלה כי מה שמאפשר לשטרן לראות את המקרה כמבסס את שלטון החוק בישראל הוא התעלמות מנקודת המבט הפלסטינית. הרקע למקרה הוא כיבוש יפו. כמו בערים אחרות, למרות ההוראות המפורשות – שוררים אי סדר ואנדרלמוסיה כאשר הביזה "פשטה כאש בשדה קוצים". שטרן כותבת כי "אזרחים וחיילים פרצו לבתי עסק ולבתים פרטיים ולקחו מכל הבא ליד ובכללו דלתות, תריסים וחלונות שהבוזזים הסירו מציריהם". היא מתארת ניסיונות של הצבא והממשלה להשיג שליטה וסדר על ידי מינוי בעלי תפקידים שונים ויצירת מערך בירוקרטי – מושל צבאי, מפקד צבאי, וממונה מטעם משרד המיעוטים אשר תפקידו לאסוף את הרכוש הערבי בעיר ולמוכרו. שטרן מציינת כי "על אף ריבוי העוסקים במלאכה (ואולי בגללו) לא פסקה ביזת העיר".¹⁰⁴ כדי להתמודד עם הבעיה משרד הביטחון ממנה פקחים, אחד הפקחים היה מוגילניצקי, שהיה בעצמו סוחר טקסטיל והכיר היטב את סוחרו הטקסטיל של יפו. מסתבר שהפקח עצמו היה מושחת ומשחית. הוא יצר שיתוף פעולה קבוע עם אחד מחברי הוועדה האחראית על הוצאת צווי המלקוח, שכר משאית וסבלים, שיחד את אנשי חיל המשמר שמוצבים במחסום ונכנס ליפו. לאחר שנתפס והובא למשפט בבית דין צבאי, העלה מוגילניצקי את הטענה "אני אינווליד עם שתי טרומבוזות על הרגליים ומשוחרר מגיוס ואין לנהוג בי כבאיש צבא". הוא ביקש להשתחרר בערבות, וטען כי זו זכותו כ"אזרח למדינה דמוקרטית".¹⁰⁵ הוא גם הגיש עתירה לבג"ץ הצעיר, אשר יושב בהרכב של שלושה שופטים, הוציא צו על תנאי, ובסופו של דבר קיבל את העתירה וקבע כי אכן אין לבית דין צבאי סמכות שיפוט על אזרח.¹⁰⁶

פסיקה זו, אשר נחגגת בספר כביטוי לשלטון החוק הישראלי, אינה מובילה למיצוי הדין עם העותר. שטרן מציינת כי "משנתקבל פסק הדין של בג"ץ אמור היה מוגילניצקי לעמוד למשפט אזרחי, אך מעיון בספרי היסוד... של בית המשפט המחוזי בתל אביב עולה שאין שמו מופיע כלל".¹⁰⁷ היא כותבת כי לאחר משפט מוגילניצקי פסק שיפוט אזרחים בצה"ל, וחיים כהן, פרקליט המדינה הראשון, כתב כי בהתאם להוראות אמנת האג "חובה על השלטונות הצבאיים לפרסם ברבים את דבר הקמת בתי דין צבאיים ופרטי סמכויותיהם".¹⁰⁸ שוב אנו עדים לחלקיות שלטון החוק ולחלקיות הניתוח של שטרן. הרי הוראות אמנת האג קובעות גם איסור על ביזה והגנה על רכוש פרטי של אזרחים במלחמה.¹⁰⁹ אלו, אנו למדים מספריהם של שטרן ושל רוז, הופרו ביד גסה, הן על ידי אזרחים והן על ידי חיילים, ואילו

103 שם, בעמ' 190-191.

104 שם, בעמ' 183.

105 שם, בעמ' 185.

106 שם, בעמ' 188; "פסק דין תיק 48/4", ארכיון צה"ל, 1949/6221/5016 (1948).

107 שם, בעמ' 189.

108 שם.

109 שטרן מציינת במקום אחר כי בראשית המאה העשרים אסר החוק הבינלאומי על הביזה באופן מוחלט. אמנת האג קבעה בס' 28 כי אסורה ביזת עיר או מקום, ואפילו נכבשו בהסתערות,

רשויות החוק כמעט לא עשו דבר כדי למנוע ביזה, וגם מיעטו להעמיד לדין את המעטים שנתפסו. למעשה, שטרן מציינת שוב ושוב את הפער בין השיח הציבורי שמדבר על מגפה, ותופעה נרחבת של ביזה, אל מול מיעוט פסקי הדין בנושא. וכך היא כותבת: "לאור היקפה הגדול של תופעת הביזה כפי שתוארה בספרות, ניתן היה לצפות כי מספר רב יותר של תיקים שייפתחו לעיון יעסקו בעבירות ביזה של הרכוש הערבי הנטוש".¹¹⁰ גם מתוך מדגם של 66 תיקים שהיא אספה, שטרן מגלה כי במחציתם לא התקיים דיון משפטי או שההליכים הופסקו מסיבות שונות. אולם היא מייחסת את התופעה לכך שהשירות המשפטי היה עדיין בתהליכי הקמה, וכי הוא העדיף להתעלם ממעשי ביזה של חיילים ביחידות לוחמות, ובסופו של דבר בשל מתן חנינה כללית.¹¹¹

כל אלו מגלים לנו כי למעשה לא הייתה המערכת המשפטית והפוליטית מעוניינת באכיפה ובהעמדה לדין. לכך מצטרף הניתוח המפורט של רוז, שמראה כיצד שוב ושוב אנשי האכיפה (משטרה צבאית ותובעים צבאיים) מתחמקים מלדון בכיזה בטענה כי אין להם סמכות על אזרחים. בנסיבות אלו, ניתן להבין מדוע פסק דינו החשוב של בג"ץ הקובע כי אין סמכות לבתי דין צבאיים על אזרחים לא הוביל ליצירת כוח שיטור אזרחי ובתי משפט אזרחיים אשר יתמודדו עם התופעה. רכושם היה הפקר, ולרוב, כפי שהראינו, מכתבי התלונה שלהם למשרד המיעוטים נשאר ללא מענה.¹¹² לא מדובר בטעות, אלא בשיטה – מערכת שלמה אשר עושה כל אשר ביכולתה שלא להעמיד לדין על ביזה, ולחון את המעטים שהועמדו לדין והורשעו. ייתכן מאוד כי מבחינתו של מוגילניצקי ואזרחים אחרים שנתפסו על ידי רשויות הצבא פסק דינו של בג"ץ מבסס את אמונו בדמוקרטיה הישראלית, אולם מנקודת המבט של האזרחים הערבים, אשר במדינה מתוקנת זכות הקניין שלהם הייתה אמורה להיות מוגנת כמו זו של שאר האזרחים – החלטת בג"ץ מהווה עוד נדבך בהפקרתם על ידי החוק הישראלי.¹¹³ שטרן מוסיפה לספרה ניתוח השוואתי ומציינת כי מיעוט האכיפה בעניין הביזה אינו ייחודי לצבא הישראלי.¹¹⁴ ואכן, התופעות של ביזה על ידי אזרחים וחיללים שקרו בזמן מלחמת 1948 ומייד לאחריה אינן ייחודיות לישראל. כך, מאמר שעוסק ברכוש הגרמני הנטוש של

ובס' 47 העוסק בשלטון צבאי על שטח כבוש נכתב שוב כי הביזה אסורה בהחלט. ראו שטרן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 250-251.

110 שם, בעמ' 258.

111 שם, בעמ' 260.

112 לעניין זה ראו רוז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 61: "המשטרה הצבאית טענה כי היא לא יכולה לפעול נגד אזרחים, ואילו המשטרה הצבאית טענה כי לעתים הפולשים הם אזרחים ולכן לא באחריותם הדבר". כמו כן, בעמ' 87 נכתב כי "משרד האפוטרופוס כתב למשרד המיעוטים כי הוא אינו יכול לטפל בדרישת הפיצויים מכיוון שהמתלונן היה ערבי 'נוכח'".

113 הופנונג, לעיל ה"ש 12. לתמיכה אמפירית בטענת אמון נמוך של אזרחים ערבים בשלטון החוק (בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הכללית) ראו Aryeh Rattner, Dana Yagil & Ami Pedahzur, *Not Bound by the Law: Legal Disobedience in Israeli Society*, 19 BEHAV. SCI. LAW 265 (2001); סמי סמוחה לא שוברים את הכלים: מדר יחסי יהודים-ערבים בישראל 92-89 (2017).

114 ראו למשל שטרן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 268-269, שם היא מתארת מקרים של אכיפה מצומצמת לגבי תופעות ביזה נרחבות לאחר מלחמת העולם השנייה בידי חיילים מבעלות הברית.

12 מיליון גרמנים שגורשו/עזבו את פולין וצ'כוסלובקיה לאחר מלחמת העולם השנייה¹¹⁵ מגלה קווי דמיון רבים לתופעות ששטרן ורוז מתארים. הביזה הפרטית הייתה רחבת היקף, כאשר אזרחים באים מייד בעקבות החיילים ובוזזים מכל הבא ליד. הממשלות מצד אחד מגנות את התופעה, מוציאות צווים וחוקים ומקימות גופים שונים כדי לפקח ולעצור את הביזה, ואולם בו בזמן הביזה הפרטית ממלאת מטרה מדינית חשובה (של קביעת עובדות בשטח במהירות, וביסוס גבולות מדיניים), ולכן המסר מגבוה הוא אמביוולנטי. יתרה מכך, המחקר ההשוואתי מגלה כי בשורש הבעיה עומד שיתוף פעולה נרחב בין אזרחים לרשויות המפקחות שממונות על הרכוש, שהן עצמן מושחתות ולוקחות חלק בביזה השיטתית. השפה משקפת מציאות זו; כך למשל בפולין, אותו כינוי, "חופר זהב", מיוחס לפקיד ולבוזז. החוקרים טוענים כי התוצאות של הביזה הרחבה וההשחתה של הרשויות הממונות היו הרות אסון מבחינת שלטון החוק, כי אבד אמון הציבור בממשל התקין לשנים רבות. אולם ההשוואה אינה מובילה למבט ביקורתי על יסודות שלטון החוק בישראל. למרות קווי הדמיון בין התופעות – ביזה פרטית רחבת היקף, אובדן שליטה של רשויות החוק, חוסר יכולת/רצון של הרשויות לעצור אותה כדי לבסס עובדות בשטח, השחיתות של המשטרה ורשויות הפיקוח, העברת הבעלות בדיעבד למי שהשתלטו בכוח על רכוש וכיו"ב – שטרן חוגגת את קביעת בג"ץ שאין סמכות לכתי דין צבאיים על אזרחים כהחלת שלטון החוק במדינת ישראל. לעומת זאת, חוקרים ביקורתיים בהקשר המזרח-אירופאי מצביעים על תופעות דומות (של העדר הגנה ואכיפה אפקטיבית של איסור הביזה) כמסבירות את חולשת שלטון החוק לטווח ארוך, ואת העדר אמון הציבור ברשויות. ההבדל נעוץ בנקודת המבט. כאשר מצמצמים את נקודת המבט לזו של אזרחים יהודים, ולא בוחנים את השפעת אותן פרקטיקות על העדר אמון הציבור של האזרחים הערבים ברשויות החוק בישראל – ניתן לחגוג את החלטת בג"ץ כמגינה על זכויות האזרח (היהודי)¹¹⁶.

ז. הביזה בספרות: בין השיבה לחיפה לילדי הגטו

נפנה עתה לספרות יפה על ביזת חפצי היום ונשאל כיצד זו יכולה לשמש מקור היסטורי, ומהן הדרכים הנוספות שנפתחות לקוראת בהבנת הקשר בין ביזה, משפט והיסטוריה משולבת. ברמה הראשונה אנחנו פונות אל הספרות שנכתבת על ידי פלסטינים כסוג של "ארכיון סמוי". תחת צנזורה, בייחוד תחת ממשל צבאי, לפעמים דווקא הספרות שנכתבת מעמדה של "היה או לא היה" פתחה אפשרות עבור הפלסטינים לכתוב על חוויות שלא ניתן היה לתת להן ביטוי בלי חשש מצנזורה משפטית מראש, או מתביעות דיבה בדיעבד. טשטוש הגבולות בין הבריון למציאות מאפשר להם לכתוב על נושאים רגישים כמו ביזה או טבח,

Kornelia Kończal, *German Property and the Reconstruction of East Central Europe after 1945: Politics, Practices and Pitfalls of Confiscation* 28 EURO. REV. OF HIST.: REVUE EUROPÉENNE D'HISTOIRE 278 (2021). למאמר נוסף העוסק בביזה של רכוש הארמנים בתורכיה ומגלה קווי דמיון לישראל ראו Ellinor Morack, *Expropriating the Dead in Turkey: How the Armenian Quarter of Izmir Became Kültürpark*, 28 EURO. REV. OF HIST.: REVUE EUROPÉENNE D'HISTOIRE 240 (2021).

116 ראו גישתו ההפוכה של הופנונג, לעיל ה"ש 12.

מבלי שהדיון בנושאים אלו יושתק מייד דרך הערוצים המשפטיים.¹¹⁷ כך, למשל, הסופר אמיל חביבי מציין כי בעיני הפלסטינים לא היה מדובר ב"אפוטרופוס לנכסי נפקדים" (ביטוי המבטא זמניות והגנה על הרכוש) אלא פשוט "אפוטרופוס לנכסי הביזה": "הקומוניסטים החלו מכנים את האפוטרופוס על נכסי הנפקדים בשם 'האפוטרופוס על נכסי הביזה'. ואנו קיללנום בפרהסיה אך שיננו את דבריהם בחדרי ליבנו הספונים".¹¹⁸ הספרות מאפשרת ללכת מעבר לשאלה העוברתית של אמת/בדיון כדי להעלות שאלות אחרות – כגון מהי התודעה ההיסטורית של המשתתפים בכיזה והנבזים? מהי התרבות הכללית שנותנת הצדקה ומכשירה מהלכים שונים עבור השחקנים השונים? כיצד חוו האנשים את הביזה ומה היו דרכי ההתמודדות שלהם?

ברמה השנייה, הספרות יכולה להזכיר לנו שהמציאות מתווכת תמיד דרך פריזמה אידאולוגית. במקרה של מלחמת 1948 שני נרטיבי-על – השואה והנכבה – מתווכים את המציאות עבור הקבוצות בסכסוך, בצורה שאינה מאפשרת נקודת מפגש. הספרות מוסיפה לנו מבט ביקורתי על התיווך של סיפורי-העל, וגם מציעה דרך להרחיב את הדמיון כדי להתחיל לחשוב על אפשרות של מפגש ושיחה על ידי הפיכת הסיפור האידאולוגי לסיפור אנושי אישי. בהקשר זה הספרות לא רק יכולה להציע דרכים להתגבר על ההפרדה האפיסטמית שנוצרת מתוך תיווך המציאות על ידי נרטיב-על אידאולוגי, אלא גם חותרת תחת המבנה הטמפורלי הרגיל, מערבת בין הווה לעבר, ומעמידה בסימן שאלה את האפשרות הפשוטה למתוח קו. כך, למשל, כנפאני במחזהו "השיבה לחיפה" עוקב אחר זרם התודעה של הזוג הפלסטיני, כאשר שמות הרחובות מתחלפים להם בנסיעתם בחיפה עם השמות המקוריים הפלסטיניים, ומייצר בתוך כך מפת זיכרון שחותרת תחת עיצוב המרחב הפיזי הישראלי. עירוב הזמן האישי, ההיסטורי והאומנותי מצביעים על כך שהסיפור לא נגמר ב-48 והוא ממשיך לחלחל ולעצב את המציאות והתודעה ההיסטורית של המשתתפים.

117 כך, למשל, מחקרו של תדי כ"ץ (בהיותו סטודנט לתואר שני בהיסטוריה באוניברסיטת חיפה), המבוסס על היסטוריה אוראלית ומתחקה אחר הטבח בטנטורה, נחשף לתביעת דיבה מצד לוחמי חטיבת אלכסנדרוני. במהלך ההליך המשפטי חתם כ"ץ על מכתב התנצלות אשר סיים את ההליך. בהמשך הוא ביקש לחזור בו מן האמור במכתב אך בית המשפט המחוזי, ובהמשך גם בית המשפט העליון, דחו את בקשותיו. לבקשת לוחמי אלכסנדרוני, אוניברסיטת חיפה מינתה ועדה לבדיקה חוזרת של העבודה, וזו קיבלה את טענות הלוחמים, פסלה את עבודת התזה של כ"ץ, ותוארו נשלל. רק שנים מאוחר יותר העלה סרט תיעודי ישראלי את הפרשה ואת הוויכוח ההיסטורי מחדש. לתביעה ראו ת.א. 1686/00 בן ציון פרידן ואחרים נ' תדי כץ (פורסם בנבו, 21.12.2000), ע"א 456/01 תאודור כץ נ' עמותת אלכסנדרוני ואח' (פורסם בנבו, 6.11.2001) והסרט טנטורה (אלון שוורץ בימאי 2022).

118 אמיל חביבי האופסימיסט 51 (1992). כך גם עולה מהערוטיקה של חברי כנסת ערבים בריונים בהצעת חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950. כך, למשל, ח"כ ג'רג'ורה טען: "לא ייתכן שמדינה דמוקרטית וצודקת תסכים לחוק שכזה, ומי שמעייץ בחוק ימצא שהוא קרוב ברוחו לחוק פלילי מאשר לחוק שמטרתו להגן על נכסי הנפקדים ולשמור עליהם..." (פרוטוקול ישיבה 119 של הכנסת ה"1, 870 (27.12.1950)).

שלישית, הפנייה לספרות כמקור היסטורי מעוררת שאלות בנוגע למעמד של הברדיון ביחס למציאות ההיסטורית. כרך מיוחד שמוקדש לאומנות כמקור למחקר היסטורי-משפטי¹¹⁹ נעזר בציטוט של אנתוני טרולופ, שמציע להבחין בין שני סוגי "סמכות" של הטקסט – בנוגע לעובדות ובנוגע לחזון. האחד יכול לספר לנו מה היה, השני מספר מה היה יכול להיות. האחד דורש מהקוראים אמון פשוט, והשני קורא להם לשפוט בעצמם.¹²⁰ היסטוריונים מבקשים פעמים רבות להימנע משיפוט נורמטיבי לטובת תיאור עשיר של העובדות. הספרות, לעומת זאת, עוזרת לחשוף לדיון ביקורתי את השדה הנורמטיבי אשר דרכו אנו שופטים את הנרטיב ההיסטורי. וכך, ראינו כי רז מבקש להפריד בין השאלות ולהשאיר לאחרים את השאלה של ההשבה. שטרן, לעומת זאת, בוחנת את הניסיונות השונים להבחין בין החוקי ללא חוקי בנוגע לכיזה כדי להעמיד לדין חיילים ואזרחים ש"סרחו". הספרות, לעומתם, מבקשת להעלות שאלות בסיסיות יותר בנוגע לתאוריות הצדק אשר עומדות בבסיס דיני ההשבה. לבסוף, הספרות מאפשרת לנו להתבונן מקרוב ב"אזור האפור" – המקום שבו קורבנות משתפים פעולה עם מקרבלים. הדיון של היסטוריונים פלסטינים בסוגיות אלו אינו רב. לעומת זאת הסופרים הפלסטינים, כמו אמיל חביבי או אליאס ח'ורי, נמשכים למצבים אלו דווקא בשל יכולתם לחשוף אמת אנושית מורכבת ולהתבונן על יחסי הגומלין בין הברזים לנבזים, בין הכובשים לנכבשים. הספרות מהווה לכן מקור להתבוננות במצבים מורכבים מנקודת המבט של הנבזים דווקא.

נפנה כעת להציג בקצרה כיצד הספרות יכולה לשמש השראה ספרותית להיסטוריה משולבת. הנובלה של ע'סאן כנפאני, **השיבה לחיפה**,¹²¹ עוסקת במפגש בין זוג פלסטיני שנעקר ב־1948 ומבקר בביתו בחיפה ב־1967, אחרי העדרות של 19 שנה, ופוגש בו את האישה ניצולת השואה שמתגוררת בביתם ואימצה את בנם, ח'לדון (שנקרא עתה רב), שנתר מאחור בבהלת הבריחה. **השיבה לחיפה**, אנחנו טוענות, מייצר מודל להיסטוריה המשלבת בין הנכבה לבין השואה – שני סיפורי-העל שאמורים להיות מוציאים זה את זה. אל הבית שאותו עזב הזוג הפלסטיני בבהלת הקרב נכנסים זוג פליטי שואה. כמו רז, גם כנפאני מסיט את הסיפור של הנכבה מהסיפור הצבאי לסיפור האזרחי – והמעורבות של אזרחים בעוול. רז מתעקש לא לעסוק בשאלת ההשבה בטענה כי עבודתו היא "היסטורית במהותה", ולכן אינה מחויבת למסקנות מעשיות.¹²² כנפאני, לעומת זאת, מבקש לקדם חשיבה ביקורתית על תפיסת הצדק שעומדת בבסיס דיני ההשבה. כפי שנראה להלן, כנפאני מעלה שאלה לגבי הפרקטיקה של ההשבה כאפשרות לתיקון, בספקטרום בין חפצי יום יום, תמונת אדם,

Roy Kreitner, Anat Rosenberg & Christopher Tomlins, *Arts and the Aesthetic in Legal History*, 2(2) CRITIC. ANALYSIS L. 314 (2015)

ANTHONY TROLLOPE, AN AUTOBIOGRAPHY 117-118 (2014): "There are two kinds of confidence which a reader may have in his author... There is **a confidence in facts and confidence in vision**. The one man tells you accurately what has been. The other suggests what may, or perhaps what must have been, or what ought to have been. The former requires simple faith. The latter calls upon you to judge yourself"

ע'סאן כנפאני "השיבה לחיפה", מתוך **החדרים האחרים: שלוש נובלות פלסטיניות** 93 (2001) (להלן: כנפאני).

122 רז, לעיל ה"ש 1, בעמ' 28.

והאנשים עצמם. התפיסה היסודית של ההשבה תולה את עשיית הצדק באפשרות להשיב את המצב לקדמותו, להשיב את החפץ לבעליו. מאחר שהחפצים הם חסרי חיים, נדמה שהשבתם לבעליהם המקוריים יש בכוחה להחזיר את הגלגל לאחור. אבל החפץ עבור כנפאני חי בתוך הקשר, בבית מסוים, בשכונה מסוימת, בעיר ובחברה מסוימת. בניגוד לתפיסה המקובלת של השבה, כנפאני מנסה להציג קניין כתולדה של מערכות יחסים,¹²³ ולכן מציב על ספקטרום את נוצות הטווס בכד, את תמונת השהיד שנותרה על קיר הבית ביפו שבו השתכנה משפחת פליטים ערבים, ואת הילד דביח'לדון שנותר מאחור ואומץ על ידי ניצולת שואה, מרים, עולה חדשה אשר מקבלת "מן הרשויות" את "הבית הנטוש" ובתוכו הילד. הדיון בנובלה מתמקד בדרך כלל בילד, ואנחנו מבקשות להסיט את המבט אל חפצי היום יום, מושאי דיונונו כאן. אב המשפחה חווה את המפגש עם הבית דרך חפצי היום יום, מיקומם, אופן סידורם:

הם החלו לעלות מבלי שנתנו לעצמו הזדמנות להתכונן בדברים הקטנים, אשר ידע כי הם עשויים לזעזעו ולהוציאו משיווי המשקל: הפעמון, ידית הנחושת שעל הדלת, קשקושי העיפרון שעל הקיר, ארון החשמל, המדרגה הרביעית השבורה באמצע, מעקה המדרגות המקושת והחלק שהיד מחליקה עליו, אשנבי הגוזזטראות עם סורגי הברזל, הקומה הראשונה, שם התגורר מחג'וב א-סעדי... הוא הניח את אצבעו על הפעמון ואמר לספיה בקול נמוך: "הם החליפו את הפעמון". שתק מעט והמשיך: "ואת השם כמוכן!"¹²⁴

את היחסים החדשים שרקמו חפציו עם בעליהם החדשים הוא חווה כפלישה גופנית:

והוא הצליח לראות דברים אישיים ופרטיים שלו, שתמיד חשב אותם לרכושו הסודי והמקודש, רכוש שאין איש היכול להכירו או לגעת בו או אפילו לראותו כמות שהוא. הנה התמונה של ירושלים, שהוא זוכר אותה היטב, תלויה במקום שבו היתה כאשר חי כאן, ועל הקיר שמנגד שטיחון דמשקאי שאף הוא היה שם תמיד.¹²⁵

אבל אז הוא מתחיל להבחין בשינויים: נשארו רק שתי כורסאות מתוך מערכת של חמש. אגרטל זכוכית הוחלף באגרטל עץ. הווילונות הוחלפו. נוצות הטווס שהיו נעוצות בכד, "הוא ידע שיש שם שבע נוצות וניסה לספור אותן ממקום ישיבתו, אך לא הצליח. קם והתקרב על האגרטל והחל למנות אותן אחת לאחת. היו רק חמש". תביעת הצדק מתנקזת לצרימה הזו: "פתאום שאל בגסות, מצביע על האגרטל: היו כאן שבע נוצות. מה קרה לשתי הנוצות החסרות?"¹²⁶

123 לניסוח של תפיסה של צדק ביחסים (relational justice) בנוגע להשבה פוסט-קולוניאלית ממזויאונים ראו Felwine Sarr and Bénédicte Savoy, *The Restitution of African Cultural Heritage: Toward a New Relational Ethics*, trans. Drew S. Burk (Ministère de la Culture, November 2018) 15, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_en.pdf (להלן: דוח סאר סבואה).

124 כנפאני, לעיל ה"ש 121, בעמ' 104.

125 שם.

126 שם, בעמ' 107.

כנפאני מאפשר לנו גם להתחיל לחשוב על האזור האפור – על קורבנות בשני הצדדים, ששניהם לוקחים חלק בביזת הרכוש הפלסטיני. כדי לחדד את הקושי כנפאני מביא, לצד הסיפור הראשי, סיפור צדדי, על פלסטיני שנסע לבקר את ביתו לשעבר ביפו, ומצא שהשתכן בו פלסטיני אזרחי ישראל. בעוד שהבית בחיפה שאליו נכנסו יהודים פליטים השתנה ומתנכר לבעליו המקוריים, הבעלים החדש הערבי ניסה לשמור את הבית בדיוק באותו מצב.

חדר האורחים נותר כשהיה, כאילו רק הבוקר עזב אותו. נדף ממנו אות ריח שהיה בו, ריח הים... אבל, לא זה היה הדבר שריתק אותו למקומו: על הקיר שמנגד, המשווח בצבע לבן מבריק, היתה עדין תלויה תמונת אחיו, בדר, יחידה בכל החדר, והסרט השחור הרחב שהיה מתוח בפינתה הימנית נותר כשהיה.¹²⁷

בניגוד לחוסר האפשרות להשיב תינוק פלסטיני, שגדל והיה לחייל על־זה"ל, וכעת מאשים את הוריו הפלסטינים בנטישתו, הבעלים הערבי החדש מסכים מייד להשיב בחזרה לאורחו את תמונת אחיו שההיד. ואולם בדרכו הביתה, לרמאללה, האורח חוזר בו. למרות האפשרות להשיב את (תמונת) האח (המת) למשפחתו, בסופו של דבר הוא מחליט לוותר ולהחזיר את התמונה למקומה, שכן "תקפה אותו תחושה מפתיעה שאין לו זכות לשמור את התמונה הזו".¹²⁸ ואילו בעליו החדשים של הבית מודה לו: "חשתי ריקנות נוראה... הצטערתי על שהרשיתי לך לקחת בחזרה את התמונה, מפני שבסופו של דבר האיש הזה הוא שלנו: אנו חיינו עמו והוא חי עמנו והיה לחלק מאתנו".¹²⁹

סיפור צדדי זה מלמד שאפילו אל חפצים דוממים, כמו תמונה על קיר, ואפילו כשמדובר בתצלום של אח שמת, לא ניתן להתייחס כאל אובייקטים דוממים, חפצים נפרדים לחלוטין מסביבתם. כנפאני מראה כי החפץ היה חלק מרקמת חיים שלמה – הוא נשאר חלק מן הבית גם כאשר בעליו המקוריים עזבו אותו ונכנסה אליו משפחה של פליטים־פנימיים. נקשרו קשרים חדשים, והניתוק בין החפץ למקומו יכול ליצור אי צדק נוסף. בדרך זו, הסיפור הצדדי לכאורה מאפשר לכנפאני לקדם גישה ביקורתית לגבי השבה קניינית ותפיסתה כחזות פני הצדק. צדק שתקוע בעבר, נכשל בהבנת הדרישה לצדק בתוך החיים, עם השתנותם. רז מבקש להימנע מלדבר על השבה. גם המשפט מסרב לראות בחפצים מושא להשבה על ידי ניתוק זיקת הקניין בינם לבין בעליהם. ואולם, הספרות מגלה שהתעכבות על גורל חפצי היום יום מאפשרת שיחה מורכבת על אפשרויות של השבת זיכרון וזהות שאינן רק קנייניות.¹³⁰ הספרות היפה שמצביעה על היחס המכונן אהדדי בין זהות הסובייקט לאובייקט מאפשרת לנו גם לחזור לארכיון משרד המיעוטים ולגלות בו למשל את סיפור המכוננית שהתחפשה

127 שם, בעמ' 116.

128 שם, בעמ' 119.

129 שם, בעמ' 119.

130 בשיח המשפטי הפוסט־קולוניאלי נדונות המשמעויות של השבה בהקשר שבו החפץ הגדול כבר פיתח יחסים משלו בתוך החברה שבה מצא את עצמו. דוח סר־סבואה משנת 2018, שעוסק בהשבת האומנות הגדולה האפריקאית ודה־קולוניזציה של מוזיאונים בצרפת (Report on the Restitution of African Cultural Heritage), מפתח תפיסה אתית של השבה שלוקחת בחשבון הן את היחסים שנוצרו במהלך השנים והן את היחסים שיש לבנות מחדש עם הקהילה שממנה נלקח החפץ. דוח סאר סבואה, לעיל ה"ש 123.

והפכה זרה לבעליה. כך כתב הכומר בסיליוס על מכוניתו שנגזלה ממנו: כיצד זהותה נלקחה ממנה (כאשר שונה מספר הרישוי והיא נצבעה), כיצד היא הפכה להיות סמל סטטוס של מושל הגליל מטעם הממשל הצבאי, ולבסוף כאשר הוא חותם על מכתב הבקשה למשרד המיעוטים בחתימת ידו, ולצידה בחתימה של המכונית. גם כותרת התיק מכנה אותן "מכוניות ערביות", וכך נותנת להן את זהות בעליהן.¹³¹

סיפור הביזה של חפצי היום יום איננו סיפור בינארי פשוט. היו גם בתים של יהודים שנבזזו, ומצד שני, היו ערבים פליטים-פנימיים שנכנסו לדירות של ערבים ובזזו את רכושם. רז מזכיר נושאים אלו רק בהערות שוליים, אף על פי שדווקא המורכבות שהם מעלים היא חלק מאותה היסטוריה משולבת שאנו קוראות לעשותה. כנפאני בנובלה שלו מציג תמונה עגולה יותר, שבה פליטים יהודים משתכנים בבתיים של פליטים ערבים, ופליטים-פנימיים פלסטינים נכנסים להתגורר בבתיים ערביים נטושים. רז צודק באומרו שאין דין השתלטות ערבית על נכסים ערביים כדין ביזה יהודית,¹³² אבל הדיון המחקרי חייב להתעמק מעבר לכך ולהתבונן במשמעויות השונות של הביזה מהסוג הזה.

בספרה **אני עפרך**, גלי דרוקר בר-עם דרוקר מנתחת שני רומנים בידיש שכתבו בישראל סופרים פליטים ניצולי שואה: ג'בליה ("דושעבעליא") של יצחק פרלוב (1955) ו**כפר נטוש** ("אין פארווארלאזטן דארף") של מנדל מאן (1954).¹³³ היצירות מתארות ניצולי שואה שעוברים להתגורר בבית/כפר פלסטיני "נטוש". גיבורי הספרים מזדהים עם חוויית הפליטות ומגלים אמפטיה לגורלם של הפליטים הפלסטינים. בשני הסיפורים, חיות הבית שהותירו מאחוריהן המשפחות הערביות-פלסטיניות מגלמות את נוכחותם המטרידה, ה"נוכחת נפקדת", של תושבי הבית והכפר הקודמים. בעוד שכנפאני יוצר בספרו מפגש בין הפליטים הפלסטינים שחוזרים לביתם לבין ניצולת השואה שהתיישבה בו, סופרי היידיש מתארים את המפגש מהכיוון השני, של הפליטים היהודים אשר נכנסים לבתים ה"נטושים" ומגלים בהדרגה את סימני בעליהם הקודמים ומתעמתים עם המשמעות המוסרית של מעשיהם. בניגוד לספרות הישראלית הקאנונית, למשל ס' יזהר, **חרבת חזעה** (תש"ז), המתאר מפגש בין חייל לאויב, ספרים אלו בידיש מתארים מפגש מדומיין בין פליטים. ההיסטוריון אלון קונפינו, מצידו, מביא את סיפורם של זוג ניצולי שואה, גניה והנריק קובלסקי, אשר הסוכנות היהודית מציעה להם להתגורר בבית שהוא "רכוש נטוש" ביפו, אך כאשר הם מגלים את סימני הבעלים הערבים הקודמים (השולחן הערוך בגינה) הם מסרבים לעבור לגור בו.¹³⁴ לימים, אחת מבנותיהם, דבורה מורג, יצרה מיצג אומנות המתאר את הפרשה ומשמיע את

131 ראו ארכיון המדינה, תיק ג-309/4, "מכוניות ערביות".

132 רז, לעיל ה"ש 1, הערת שוליים 25, בעמ' 28-29.

133 גלי דרוקר בר-עם **אני עפרך ישראל בסיופת יידיש הישראלית 1948-1967** 238-274 (2021).
 כותבי הרומנים יושבו ביישובים הדומים לאלה שעליהם כתבו – פרלוב בשכונה היפואית ג'בליה (גבעת עליה) ומאן ביאזור (אזור).

134 אלון קונפינו "כשגניה והנריק קראו תיגר על ההיסטוריה: בין השואה לנכבה" שיחה מקומית
<https://www.mekomit.co.il> (17.3.2019).

עדותה של האם, המספרת כיצד המראה שנגלה לעיניהם בבית הערבי הזכיר להם כיצד הם נאלצו לעזוב את ביתם ולהשאיר הכול מאחור. הם החליטו להחזיר את המפתח לסוכנות.¹³⁵

ה. בעקבות החפצים: האזור האפור והיסטוריה חברתית של אמביוולנטיות

ההיסטוריונית שירין סייקלי עוסקת במורכבות היחס בין הפלסטינים שנותרו בישראל לבין המדינה ומשתמשת גם היא בחפצים כדי לדרון בזהות, שייכות, המשכיות ושבר. בעזרת ארכיון משפחתי של סבא רבא שלה, ד"ר נעים קוטרן, היא מספרת את הסיפור הפרטי שלו ביחס לגורל משפחתו ונכסיו בעקבות המלחמה, ומשלבת בסיפור גם פרטים על שיתוף פעולה שלו, בלית ברירה, עם הרשויות היהודיות. כך היא מספרת כי מצבו הכלכלי המידרדר מוביל אותו בשלב מסוים לתת אישור לאפטרופוס לנכסי נפקדים במאי 1949 לקטוף תפוזים בפרדס שלו ולקבל בתמורה תשלום מהרווחים לאחר ניכוי ההוצאות.¹³⁶ בנוסף, היא מסבירה את השתלשלות האירועים שהביאה אותו, רגע לפני עזיבתו את הארץ, למכור לקק"ל אדמה שהיה לו לגביה סכסוך משפטי רב שנים עם אחיו.¹³⁷ ניתוח זה מאפשר לנו לראות את הנכבה כסיפור מתמשך – במקרה זה, סיפורן של אליטות שמתייאשות ועוזבות את הארץ. לטענתה, סיפורים אלו חשובים להבנת ההיסטוריה הפלסטינית של 1948, אך הם נעלמים מהכתיבה הפלסטינית בשל הכושה ותחושת האשמה בשיתוף פעולה. קריאתה זו מזמינה מחקר נוסף של אותם מרחבים מושתקים בהיסטוריה הפלסטינית והישראלית – הבחירות שעשו יחידים וקבוצות נוכח אובדן וטווח פעולה הולך ומצטמצם. כך היא כותבת:

There are other factors that excise these elites from historical narration. The charge of collaboration position them as unworthy of study. Shame works on personal and epistemological levels. It can determine what stories we erase. At the base of this epistemology of shame is the directive that Palestinians must repeatedly evidence their worthiness.¹³⁸

שירין סייקלי מתווה שני כיוונים מהותיים להיסטוריה חברתית של הביזוה.¹³⁹ ראשית, היא קוראת בקפידה את הרשימות ששולח רב-סבה לאפטרופוס על נכסי נפקדים כמפה של רכוש

135 גניה קובלסקי "והגדת לבתך" זוכרות (15.10.13) https://www.zochrot.org/testimonies/.view/55174/he?Genia_Kolvsky

136 Sherene Seikaly, *How I Met My Great-Grandfather: Archives and the Writing of History*, 38(1) *COMPAR. STU. OF SOUTH ASIA, AFRICA AND THE MIDDLE EAST*, 6, 15 (2018)

137 שם, בעמ' 12.

138 שם, בעמ' 18.

139 רונה סלע (להלן, ה"ש 8), מבקרת את רו על התעלמותו ממאמר זה של סייקלי, והוא משיב לה (להלן, ה"ש 8) שהמאמר אינו רלוונטי לעניין הביזוה. רו כותב: "אם ארצה לעסוק בסכסוכי אדמה בין אחים או בכתיבת היסטוריה משפחתית בהתבססות על ארכיונים אישיים – אולי ארוויה מהמאמר של סקאלי. לתיאור הביזוה – תיאור שמתבסס על עבודתי בארכיונים רבים – אין במאמר תרומה משמעותית". כשליש מהמאמר של סייקלי, עם זאת, מתייחס למכתבים ששלח סבא רבא שלה לרשויות באשר לרכוש הנייד שנבזז ממנו ובנוגע לפרדסיו שאותם לא

פרטי ושל חיי הפנאי של מעמד הביניים הפלסטיני. הרשימות הללו מהוות מפתח לסיפור האישי והחברתי שעומד מאחוריהן, ובה בעת הן משמשות אתר של זיכרון. סוגי המטבעות השונים מלמדים על נסיעות העבודה הרבות של ד"ר קוטרן ועל הקריירה המובילית שלו. הרשימות המפורטות של החפצים, המותגים, המודלים הערכניים ומערכות כלי המטבח היקרות מלמדים על הרגלי הצריכה והסממנים המעמדיים שרכשה משפחת קוטרן. היא גם לומדת משפחת קוטרן הייתה אחת המשפחות היחידות בעכו שהייתה מחוברת לחשמל. התקליטים והסיגריות מלמדים על האופן שבו המשפחה בילתה את שעות הפנאי שלה. בחברה ללא ארכיון, רשימות החפצים השמורות בארכיון המדינה ובארכיונים פרטיים הן הצצה אל החברה הפלסטינית לפני 1948. היא גם מאפשרת להראות כיצד הנכבה שיטחה הברדלים מעמדיים: הביזה רוששה את מעמד הביניים, ותגובת הרשויות לא הבחינה בין בעל פרדסים לבין רוכל – כאשר סירבה לבקשות להשיב את הגזל.¹⁴⁰

המהלך השני שהיא עושה, ומקורות כמו אלה שרו עצמו איתר בארכיון המדינה מאפשרים לנו לעשות, הוא פענוח של האופן שבו הנבזים הבינו את האופן שבו מערכת המשפט והבירוקרטיה החדשה הולכות ומתפתחות, ואילו דרכים הן יוצרות שבאמצעותן ניתן לבקש סעד. כך ד"ר קוטרן מכין רשימות מפורטות של חפצים וערכם, כי כך מנסחים דיווח על שוד. הוא גם מדגיש את מיקומו המעמדי כדי להראות שהוא ראוי להתייחסות. בהמשך, כאשר הכללים מנוסחים מחדש ומאפשרים הפקעה של "נכסי נפקדים", הוא גם מתאמץ להוכיח שהוא נשאר בביתו בתאריך הקובע (ולכן אינו יכול להיחשב בגדר "נפקד"). כאשר אין מתירים לו לעבד את פרדסיו, הוא פונה להיגיון הכלכלי של יכולת הייצור העתידית של הפרדס וגם מתייחס ליכולתו של הפרדס להקל על המחסור במזון בארץ כולה. לבסוף, נואש, הוא מציין את המחסור שהוא שרוי בו ואת גילו המתקדם, בתקווה לרחמי הרשויות. בכל אלה הוא דבק באמונו בבירוקרטיה, שאותה הכיר כרופא במנהל הבריטי הן בסודאן והן בארץ, ובכוחם של נימוקים בירוקרטיים להביא לתוצאה הגיונית. בכל אלה, תקוותו נכזבת.¹⁴¹ גם הספרות הערבית, בתורה, נותנת לנו הזדמנות ללמוד על הסיפור המשותק בשל רגשות של בושה ואשמה, על השתתפות ערבים בביזה. בילדי הגטו אליאס חזרי משחזר את השתתפותם הכפויה של תושבי לוד בהחרמת¹⁴² תכולת החנויות והבתים הנטושים לטובת הצבא הישראלי.

נכנסנו לחנויות שדלתותיהן היו על פי רוב עקורות מציריהן. היה עלינו להעמיס על משאיות צבאיות קטנות שימורים, דגנים, קמח, סוכר, קפה. הכל. תחילה הרגשנו חרפה ובושה. מדוע עלינו לבזוז את עצמנו? מדוע עלינו לגנוב את עירנו בשבילם? הבנו שהמשאיות נוסעות לתל אביב. עבדנו בכפיה, תחת פחד. אולם

הותר לו לעבד. הניתוח שלה חיוני להבנת ההיסטוריה הפלסטינית של הביזה, וממנו רז בוחר להתעלם. העתק של מכתבי הסבא רבא שמורים בארכיון משרד המיעוטים.

140 Seikaly, לעיל ה"ש 136, בעמ' 8-9.

141 שם, בעמ' 9, 14-16, 18.

142 מבחינת החוק הישראלי מדובר בהחרמה חוקית הנעשית על פי פקודת בעלי הסמכות בצבא. מנקודת המבט הפלסטינית אין כמוכן הברדל בין החרמה על ידי הצבא לביזה על ידי אזרחים פרטיים – וכך הבחירה במונחים לעולם אינה ניטרלית.

לאחר שני ימי עבודה החל הכל להשתנות. התפשטה בנו התלהבות והרגשנו בשכרון הביזה. גנבנו בלי פחד והצבא הגן עלינו. הרגשנו בתענוג הביזה ונהננו מהעבודה.¹⁴³

כשהתחילו לבזוז את הבתים, הגיעו לביתו של אחד מקבוצת העבודה ונתקלו במראה דמשקאית. סיפור המראה מעניק לח'ורי הזדמנות להעמיד מראה ספרותית מול רגשות הבושה וההשפלה של המשתתפים.

התחלנו לסחוב את הרהיטים החוצה כדרכנו, עד שהגענו למראה הגדולה שנצבה בסלון. מראה גבוהה בגובה של שני מטרים בערך, עם מסגרת מעץ אלון וראשה משולש שנראה כמו כתר משובץ באבני צדף דמשקאי. המצרי אחז במראה וצרח: לא! את זה אני לוקח למשפחתי! [...] הקפנו אותו, חמישה צעירים, וניסינו לשכנע אותו שאין טעם בכל זה. אמרתי לו שבזזנו כבר את כל העיר, איזו משמעות יש כבר למראה הזאת. היא עוד תסבך אותנו. אלא שבמקום לשכנע אותו השתכנענו בעמדתו. המראה שיקפה את חוסר האונים והבושה שליוו אותנו במהלך ימי הביזה.¹⁴⁴

בהמשך מתעורר דין ודברים בין החייל, שטוען שמדובר ברכוש המדינה, לבין הבעלים, שמתעקש על זכותו על המראה. רגע לפני האלימות, לפני שהמראה מתנפצת, ח'ורי כותב: "במקום שהמצרי ייסוג לאחור והתמזג בכבואתו שנשקפה ממנה כולנו ראינו את עצמנו בתוך המראה. חמישה פלסטינים ושני חיילים ישראלים בתוך מראה סורית".¹⁴⁵ בסצנה זו, ח'ורי מיטיב לתאר כיצד ההבחנה בין סובייקט לאובייקט מיטשטשת וכיצד החפצים מגלמים את הזיכרון האישי וגורלם נקשר בגורל בעליהם. ההיאחזות במראה והתנפצותה יש בהם כדי לסמל את החלום ושברו, הבית והתפרקותו. אך לרגע אחד, בכבואה במראה, נקשרים יחד הבוזים והנבזים, החיילים וקורבנותיהם – באופן שרק סופר יכול לחבר יחדיו.

סיכום

פתחנו את המאמר בהצבעה על קולם החסר של הפלסטינים מסיפור הביזה שמתחיל במלחמת 1948, תוך הצבעה על הסיבות המבניות הן בהיסטוריוגרפיה והן במשפט אשר מייצרות דיון "במעמד צד אחד". המאמר ביקש לעשות מהלך כפול. ראשית, לעיין בשני ספרים חדשים העוסקים בביזה של חפצי היום יום כדי להבין איך קורה שמדיון היסטורי חשוב זה נעדרים הקולות הפלסטיניים, וכיצד העדר זה יוצר נקודות עיוורון רבות הן בהבנת ההיסטוריה של מערכת היחסים בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הפלסטינים, והן בהבנת הקשר בין תפיסות שלטון החוק לעיצוב דיני הקניין הישראלי בנוגע להשתלטות הנרחבת על רכוש פלסטיני. שנית, להציע דרכים שבהן ניתן היה לספר את ההיסטוריה של הביזה אחרת, כהיסטוריה חברתית משולבת, בין נקודת המבט הישראלית לפלסטינית, ובין המשפט היסטוריה. אחת הטענות המרכזיות שלנו הייתה כי עצם החלוקה בין הביזה הפרטית להפקעה הציבורית, ובין

143 ח'ורי, לעיל ה"ש 42, תמונה שביעית (2018).

144 שם.

145 שם.

הביזה הלא חוקית וההחרמה החוקית, מייצרת נקודות עיוורון והצדקות עבור המשתתפים בביזה. לסיום המאמר ברצוננו לקחת צעד אחורה, ולחשוב כיצד הפניית המבט אל החפצים והצבתם במרכז הדיון הייתה מאפשרת ניתוח של הדרך שבה קטגוריות מתארגנות, ופעמים רבות מונעות מאיתנו הבנה מורכבת של תהליכים היסטוריים.

המאמר עסק בשאלת הביזה של החפצים משתי זוויות – משפטית והיסטורית. מבחינת המשפט – ראינו כי ספרו של רו רואה בחוק ובמערכת ההבחנות המשפטיות דבר נתון ומבקש לקרוא בעזרתן את המציאות ההיסטורית. אנחנו טענו כי בכך איבד הבנה של תהליכים – את התפתחות המשפט והבירוקרטיה מלמטה בנוגע לתופעה של הביזה. כך למשל הראינו כי ההבחנה בין הפרטי לציבורי הייתה מטושטשת ונוצרה במקום בהתאם להתרחשויות, וקיבלה הצדקה בדיעבד. התשובה השתנתה לפי השאלה אם מדובר בחייל או באזרח עובד רשות הביטחון או חייל משוחרר, ביחידה צבאית, בהכשרה או בקיבוץ. מושגים משפטיים כמו "צורך צבאי" התכווצו או התרחבו בהתאם לפרשנות של המפקד המקומי, ולמעשה ההבחנות המשפטיות לא רק שלא יצרו מגבלות, אלא יצרו מערכת של הצדקות לביזה אצל אנשים מן השורה. קטגוריות משפטיות, לפיכך, אינן יכולות לשמש כנקודת מוצא (או כמשתנה בלתי תלוי), אלא כמושא מחקר. תהליך היווצרותן הוא חלק מסיפור הביזה. יתרה מזאת, סיפור הביזה שימש כר פורה לצמיחת בירוקרטיה משפטית ומנהלית אשר בה לקחו חלק הן הבוזזים והן הנשדדים. צמצום מראש של נושא המחקר בהתאם לאבחנות המשפטיות (למשל פרטי/ ציבורי) מונע מאיתנו לעקוב אחר תהליכים אלו. הראינו גם כי התמקדות ברכוש ובגורלו הייתה עוזרת להבין את הדרך שבה ההדרה וההחרגה הקולקטיבית של הפלסטינים מהגנת הקניין השפיעה על תפיסות של שלטון חוק, ועל תהליכים ארוכי טווח של חוסר אמון של אזרחים ערבים ברשויות החוק והמשפט בישראל.

מבחינת ההיסטוריה – בעינינו היסטוריה של חפצים היא נקודת מוצא מצוינת ל"היסטוריה חברתית משולבת", אשר הולכת בעקבות החפצים ומדובבת אותם גם לאחר שבעליהם המקוריים עזבו או מתו. האפיסטמולוגיה ההיסטורית הלאומית מחלקת את הסיפור ההיסטורי בין שני צדדים, שהיסטוריונים נוטים לספר בנפרד. האפיסטמולוגיה הזו נוטה ללכת בעקבות הארכיונים של מדינת הלאום ולדובב את נקודת מבטה. הדבר נכון שבעתים באשר לסיפור הפלסטיני, שנעדר ארכיון מדינתי משל עצמו. החפצים מעמתים אותנו עם סוג אחר של כתיבת היסטוריה – כזו שמבקשת לאתר סיפור מתוך אינטראקציה של נבזזים ובוזזים עם אותו חפץ – ומשרטטים כך היסטוריה שיכולה להיות המשכית, יכולה להיות היסטוריה של עימות ויכולה להיות היסטוריה מקבילה. ההיסטוריה של הביזה מחייבת אותנו לחשוב על מגבלות הארכיון והיכולת לפרוץ אותו כדי לספר סיפור של חיי יום יום. החפצים הם שמובילים אותנו לארכיונים פרטיים, ספרי זיכרונות, ספרות והיסטוריה שבעל פה. השמפניה, המכונית ששופצה במשך שלושה חודשים של עבודה מאומצת, המראה הדמשקאית – מהווים הצצה לרגעים של מפגש ושל פיצול. דרך השימוש בהיסטוריה משולבת בחנו כאן כיצד פלסטינים חוו את הביזה וסיפרו עליה; ונעזרנו בהם כדי לספר היסטוריה של החברה הפלסטינית לפני הנכבה. החפצים כפי שביקשנו להציגם במאמר זה נטועים במערכות יחסים שקדמו לביזה ואלה שנרקמו אחריה. ככאלה הם מערערים על החלוקה הנוקשה בין

סובייקט אנושי ואובייקט דומם, ומראים כיצד הזהות והזיכרון נטועים בחפצים, והחפצים עצמם מהווים עדים להיסטוריה ולזיכרון.¹⁴⁶

לבסוף, הראינו כי מעקב אחר הניסיונות הרבים של פלסטינים ליצור לעצמם ערכאה אלטרנטיבית שבה יוכלו להעלות את קובלנותיהם על הנישול, הגזל והביזה שמהם סבלו, כפי שעולה מארכיון משרד המיעוטים והמכתבים הרבים שנמצאים בו, מהווה כר פורה להבנה של תפיסות צדק מנקודת המבט של הצד המובס. ארכיון זה מאפשר לנו להחזיר את הקולות והאג'נסי ל"נפקדים", ולראות כיצד החוק הופך בידיהם לא רק לכוח גזול, אלא גם לניסוח חזון אלטרנטיבי של צדק שבו הם מקבלים בחזרה שליטה על גורלם דרך חיבור מחדש אל רכושם. הקריאה בתיקים של משרד המיעוטים חושפת מציאות קשה ומיאיאשת של אנשים שכל רכושם וכל עולמם נגזל מהם, והם מנסים לפתוח סדק צר בדלתות הנוקשות של הברוקרטיה והמשפט אשר נסגרות בפניהם. ואולם קריאה זו גם מזמנת עבורנו, שתי חוקרות ישראליות, פתח לתיקון מאוחר, ולספר את ההיסטוריה של המלחמה והשלכותיה כהיסטוריה משותפת שחלקו פלסטינים וישראלים כאחד, שחוו בדרכים שונות את המרחב המשתנה לנגד עיניהם, והיסטוריה משפטית ביקורתית אשר מסרבת להשליך את האחריות על הבוזים הפרטיים "פורעי החוק" אלא מנסה להבין את חלקם של החוק ופקידי המשפט בעוול המתמשך.

146 לדיון בעניין הדרך שבה פליטים תורכים מדרום קפריסין, שהתיישבו בבתים ה"נטושים" של פליטים קפריסאים מצפון קפריסין (הרפובליקה הקפריסאית שנוצרה על ידי כיבוש תורכיה), משתמשים בחפצים שהשאירו קודמיהם, ומקיימים עימם מערכת יחסים מורכבת של זיכרון ורתיעה, ראו Yael Navaro-Yashin, *The Make-Believe Space: Affective Geography in Postwar Polity* (2012).